

MIASTA PRZEMYSŁOWE DOLNEJ WISŁY

Obszar dolnej Wisły, rozciągający się od Płocka przez Włocławek, Toruń, Bydgoszcz, Chełmno, aż po Grudziądz i Kwidzyn, spina w jeden system osadniczy rzeka Wisła. Stała się ona głównym architektem wytyczającym rozwój sieci osadniczej i transportowej na tym terenie. Rzeka była i jest nadal podstawowym rezerwuarem wody, co uznać należy za czynnik sprzyjający rozwojowi przemysłu. Charakterystyczną cechą tego obszaru jest nizinny, polodowcowy krajobraz. Przy umiarkowanym klimacie ukształtowanie tego terenu sprzyja rozwojowi rolnictwa. Obszar dolnej Wisły jest zasobny w gleby bielicowe, które występują głównie na północ od Bydgoszczy. Są one porośnięte lasami. Największy kompleks leśny na tym terenie to Bory Tucholskie oraz lasy Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej. Na południe od Bydgoszczy i Torunia występują urodzajne gleby brunatne, a na Kujawach Zachodnich – czarne ziemie. Wśród udokumentowanych złóż surowców naturalnych występują tu: sól kamienna (w rejonie Inowrocławia, Wapna, Mogilna i w innych częściach Kujaw), pokłady jasnych wapieni malmu, zwłaszcza w Bielawach, Barcinie, Piechcinie, nieprzebrane zasoby gliny zwałowej, ilów pstrych, ilów mioceńskich oraz żwirów i piasków¹.

Od XV wieku mieszczanie miast dolnej Wisły bogacili się dzięki handlowi płodami rolnymi. Spławiano je Wisłą do Gdańska. Tej

¹ H. Rochnowski, *Zróżnicowanie struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu miast i terenów wiejskich obszaru dolnej Wisły*, Toruń 1990, s. 38 i n.

aktywności gospodarczej mieszczan sprzyjały między innymi warunki, na jakich zawarto drugi pokój toruński w 1466 roku oraz kształtujący się już wówczas dualizm w rozwoju gospodarczym Europy. Handel zbożem i innymi płodami rolnymi wywoływał ostrą walkę konkurencyjną między miastami dolnej Wisły. Spór pomiędzy Toruniem a Bydgoszczą, szczególnie widoczny w XV wieku, toczył się o złamanie monopolu Torunia na handel z Gdańskiem. Rozstrzygnął go dopiero Kazimierz Jagiellończyk w 1484 roku, pozwalając na utworzenie w Bydgoszczy Bractwa Szyprów i rozwój handlu spławnego. Podobny spór toczyli mieszczenie Płocka z Toruniem. Zakończył się on w 1485 roku. Aby unikać konfliktów mieszczan miast dolnej Wisły o prawo do spławu płodów rolnych Wisłą, w 1498 roku król Jan Olbracht zniósł ostatecznie toruńskie prawo składu. Płock, Włocławek, Toruń i Bydgoszcz w XVI wieku stały się głównymi ośrodkami eksportu płodów rolnych produkowanych przez szlachtę na Mazowszu oraz na Kujawach, w Krajnie i Wielkopolsce. Nadmienić należy, że w XVI wieku Bydgoszcz i Toruń były największymi ośrodkami handlu zbożowego na ziemiach polskich. W 1579 roku co szósty statek zdążający do Gdańska miał swój port macierzysty w Bydgoszczy. Rzemiosło, które rozwijało się w miastach dolnej Wisły, to obok piekarnictwa także rzemiosło metalowe oraz sukiennictwo. Miasta dolnej Wisły pogrążyły się w kryzysie w czasie wojen Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. Wówczas wydatnie zmniejszył się kwitnący w XVI wieku handel płodami rolnymi z Gdańskiem. W konsekwencji zubożało mieszczaństwo tych ośrodków.

Budowa przemysłu w XIX wieku

Tereny dolnej Wisły po kongresie wiedeńskim zostały podzielone pomiędzy Prusy, i połączone unią personalną z Rosją Królestwo Polskie. Toruń, Bydgoszcz, Świecie, Grudziądz i Kwidzyn były miastami włączonymi do Prus, natomiast Włocławek i Płock znalazły się po drugiej stronie granicy.

W początkach XIX wieku wymienione miasta zaliczały się do małych i średnich ośrodków miejskich. Włocławek liczył w latach dwudziestych XIX wieku około 3500 mieszkańców, w latach czterdziestych liczba ta wzrosła do około 7500 osób. Płock w 1816 roku miał 5181 mieszkańców, a w 1850 roku ta liczba wzrosła do 12 187 osób. Podobnie przedstawiała się sytuacja w Grudziądzu. Miasto w 1822 roku li-

czyło 7805 mieszkańców, a w 1846 roku 8607 mieszkańców. Bydgoszcz w początkach XIX wieku pod względem liczby ludności niewiele różniła się od wymienionych powyżej ośrodków. W 1816 roku mieszkało w niej 6123 osób. W okresie niespełna trzydziestu lat, 1816–1849, liczba mieszkańców tego miasta zwiększyła się do 10 263 osób. Toruń w 1818 roku był ośrodkiem liczącym 7469 mieszkańców. W połowie wieku XIX mieszkało w tym mieście już ponad 10 900 osób².

Wzrost liczby ludności w wymienionych miastach nastąpił na skutek rozwoju przemysłu fabrycznego, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku. Budowane od podstaw zakłady przemysłowe różnorodnych gałęzi i branż wytwórczych potrzebowały pracowników. Wymusiło to w sposób naturalny migrację ludności ze wsi do miast. W jednakowym stopniu migrowała do miast ludność obszarów wiejskich dolnej Wisły położonych w państwie pruskim, jak i w Rosji. W konsekwencji nasiliły się zmiany w strukturze społecznej. Narodziły się nowe grupy społeczne robotników fabrycznych oraz fabrykantów (przedsiębiorców). Wskazany proces migracji jako skutek przyrostu miejsc pracy w przemyśle sprawił, że liczba mieszkańców Bydgoszczy w latach 1852–1910 zwiększyła się prawie czterokrotnie. Był to wynik imponujący. W roku 1852 w mieście odnotowano 15 413 mieszkańców, a w 1910 roku miasto liczyło 57 696 osób. W szybkim tempie powiększała się w drugiej połowie XIX wieku ludność Torunia. Miasto w 1864 roku zamieszkiwało 14 100 osób, a w 1906 było około 46 230 osób. Na ten czas przypada również intensywny proces uprzemysłowienia Grudziądza. Odnotowały to statystyki liczby ludności. W latach 1875–1895 liczba ludności tego miasta wzrosła o prawie 10 000 osób z 14 522 w 1875 roku do 24 242 osób w 1895 roku. W 1910 roku w Grudziądzu odnotowano 40 325 mieszkańców. Mniejsza była skala wzrostu liczby mieszkańców Włocławka. Szacowano, że w 1880 roku w tym mieście mieszkało 17 827 osób (z tej liczby 10 820 to tzw. stali mieszkańcy), dziesięć lat później, w 1890 roku, zanotowano

² F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772–1806)*, [w:] M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. I, Warszawa–Poznań 1991, s. 379; K. Wajda, *Stosunki ludnościowe i gospodarcze w latach 1815–1850*, [w:] M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. I, s. 379–438; A. Wajler, *Grudziądz pod panowaniem pruskim w latach 1849–1894*, [w:] J. Danielewicz (red.), *Dzieje Grudziądza*, Grudziądz 1992, s. 31; W. Stankowski, *Życie gospodarcze Włocławka w XIX wieku*, [w:] J. Staszewski (red.), *Włocławek. Dzieje miasta*, t. I, Włocławek 1994–2001, s. 445; *Dzieje Torunia, praca zbiorowa z okazji 700 lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1936, s. 245; S. Kostecki, *Płock 1830–1864*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*, Płock 1973, s. 301.

22 371 osób (z tej liczby stali mieszkańcy stanowili 13 823 osób), w 1901 roku było już 26 989 osób (stali mieszkańcy to 16 560 osób), a w 1919 roku 31 756 (stali mieszkańcy 18 783). Płock w drugiej połowie XIX wieku nie przeszedł tak intensywnej industrializacji. Pomimo tego liczba ludności w mieście wzrastała. Pomiędzy 1883 a 1913 rokiem przybyło ponad 10 000 osób. Odnotowano wzrost z 20 639 osób w 1883 roku do 30 612 mieszkańców w 1913 roku³.

Rodzący się przemysł w miastach dolnej Wisły w drugiej połowie XIX wieku modelował przestrzeń miast. Znikała zabudowa drewniana, a jej miejsce zajmowały kilkupiętrowe, budowane z cegły, kamienice czynszowe, wytyczano na nowo place publiczne, które oświetlano lampami gazowymi lub olejowymi, brukowano ulice, budowano kanalizację. W Bydgoszczy już w 1860 roku oddano do użytku gazownię miejską, dzięki której oświetlone zostały miejskie ulice. W 1896 roku utworzono elektrownię miejską, a w 1888 roku uruchomiono pierwszą konną linię tramwajową, zastąpioną w 1896 roku przez wozy elektryczne. Wodociąg i system kanalizacyjny w Bydgoszczy zbudowano w 1898 roku. O ożywieniu ruchu budowlanego w Toruniu w omawianym okresie pisano: „miasto w miarę rozwoju populacji i dobrobytu nabierało wyglądu bardziej estetycznego. Zniszczone kamienice odnowiono lub odbudowano, kładziono bruki i chodniki, usuwano drewniane budy z przed kamienic, przestronne schody, nawet bramy padły ofiarą wzmagającego się ruchu komunikacyjnego. Wszystkie te prace ujmowały w pewne karby regulaminy: ulicowy, chodnikowy, budowlany, a dopomagało tym dążnościom i uzupełniało je towarzystwo ku upiększaniu miasta”. Szczególnym elementem przestrzeni tego miasta stał się zbudowany w 1891 roku dwór Artusa, dzieło budowniczego miejskiego Schmidta⁴. W Grudziądzu, do lat siedemdziesiątych XIX wieku władze miejskie podejmowały intensywne starania o zintegrowanie włączonych do przestrzeni miasta pobliskich wsi i osad. Skutkiem tego miasto rozrosło się poza dawne mury obronne. Symbolicznym aktem rozszerzenia granic miasta było zasypanie dawnej fosy miejskiej. Powiększenie powierzchni miasta wymusiło budowę, dla sprawniejszej komunikacji, w 1895 roku pierwszej linii

³ M. Chudzyński, *Dzieje miasta w latach 1865–1918*, [w:] *Dzieje Płocka...*, s. 335; J. Księski, *Od Hakaty do odzyskania niepodległości*, [w:] J. Danielewicz (red.), *Dzieje Grudziądza...*, s. 350; K. Wajda, *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850–1914*, [w:] M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. I, s. 507.

⁴ *Dzieje Torunia...*, s. 245.

tramwajowej. Ogromne zmiany w zakresie zabudowy miejskiej zaszły we Włocławku. W roku 1875 było w mieście 836 domów, w tym murowanych tylko 286, a drewnianych 550. Po kilku latach, w 1882 roku, sytuacja diametralnie się zmieniła. Miasto miało 410 domów murowanych i tylko 250 drewnianych⁵. Płock również w XIX wieku „zrzucił” średnio-wieczny wizerunek miasta. W latach 1799–1803 rozebrano większość miejskich murów obronnych, a następnie w latach dwudziestych XIX wieku rozpoczęła się przebudowa miasta zgodnie z planami opracowanymi przez Jakuba Kubickiego oraz Ludwika Mahna. Wybrukowano rynek miasta oraz część ulic do niego prowadzących, odsłonięto katedrę od strony Wisły. Pierwsze dwie elektrownie prywatne w Płocku powstały u progu XX wieku, w 1908 roku. Ich właścicielami byli: Stanisław Górnicki i inż. Kazimierz Kuhn⁶.

W pierwszej połowie XIX wieku w miastach dolnej Wisły, które znajdowały się zarówno pod zaborem pruskim, jak i rosyjskim, dominowała produkcja rękodzielnicza, wykonywana przez wykwalifikowanych rzemieślników. Bydgoszcz przeżywała w tym czasie intensywny rozwój manufaktur tkackich i sukienniczych. Powstające tu wyroby z lnu eksportowano nawet do USA. Jednym z większych zakładów tej branży była firma założona około 1784 roku przez Johana Carla Schnucka. Na jej uruchomienie Schnuck uzyskał pożyczkę od króla pruskiego. Tę inicjatywę gospodarczą poparła Deputacja Kameralna. Fabryka ta, dająca w czasach świetności pracę 163 osobom, upadła w 1805 roku. „Przemysł fabryczny z wolna się tylko rozwijał”, w ten sposób o narodzinach produkcji fabrycznej w Toruniu w pierwszej połowie XIX wieku pisano w księdze wydanej z okazji 700-lecia miasta⁷. Toruń słynął już w tym czasie z produkcji pierników. Przedsiębiorca Horstig uruchomił fabrykę oliwy i octu, fabrykant Schwartz wytwarzał musztardę, a Adolph cygara. We Włocławku w pierwszej połowie XIX wieku podstawowym zajęciem ludności było rzemiosło oraz handel. Miejsca pracy powstawały dzięki bliskości rzeki – na tratwach, przy spławianiu towarów masowych. Zajmowano się też rybołówstwem. W 1826 roku z inicjatywy rządu Królestwa Polskiego podjęto budowę cegielni. Rozwój przemysłu w tym

⁵ B. Ryszewski, *Zaludnienie Włocławka i Warunki życia mieszkańców w XIX wieku*, [w:] J. Staszewski (red.), *Włocławek...*, t. I, s. 557; T. Dziki, *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004, s. 20–22.

⁶ M. Chudzyński, *Dzieje miasta...*, s. 338.

⁷ *Dzieje Torunia...*, s. 247.

mieście i przełamanie zastoju gospodarczego nastąpiły z chwilą zainstalowania we Włocławku pierwszej maszyny parowej. Płock był w XIX wieku postrzegany jako miasto rolnicze o słabo rozwiniętym przemyśle. W drugiej połowie lat dwudziestych XIX wieku podjęto starania o budowę fabryk wełnianych i bawełnianych. Chciano naśladować Łódź. Plany te nie zostały jednak zrealizowane. Zyskały one negatywną opinię wyższych władz rosyjskich, które tę decyzję uzasadniały tym, że przemysł bawełniany jest wystarczająco rozwinięty na Mazowszu, a także w Kaliszu i Sandomierzu. Na niekorzyść tej koncepcji przemawiał również brak dobrego skomunikowania miasta z innymi obszarami Rosji.

Dla rozwoju produkcji przemysłowej w miastach dolnej Wisły położonych w zaborze pruskim ogromne znaczenie miała budowa Kanału Bydgoskiego, a także publicznych dróg zwanych od podłoża jezdnego żwirówkami lub drogami brukowanymi oraz kolei żelaznej. Budowa Kanału Bydgoskiego rozpoczęła się z inicjatywy króla pruskiego Fryderyka II w 1773 roku. Już w 1774 roku 27-kilometrowym kanałem spłynęły pierwsze barki. Podróż Kanałem Bydgoskim, łączącym dorzecza Odry i Wisły, nie była krótka. Na Kanale znajdowało się aż 10 śluz, które często się zamulały. Tratwy na pokonanie tego odcinka drogi wodnej potrzebowały aż 5–6 tygodni. Żeglugę utrudniały również niebezpieczne zakola Brdy i Noteci⁸.

Budowa ciekawego traktu wodnego zainspirowana przez administrację rosyjską w 1900 roku, której celem było połączenie kanałem rzeki Wisły z Wartą, nie powiodła się. Projektowany kanał przebiegać miał od Włocławka przez jezioro Gopło do Konina. Wobec braku poparcia dla tej inicjatywy zaniechano jej. Na Wiśle rozwijała się intensywnie żegluga, a pierwszy statek parowy pokonał drogę wodną Bydgoszcz–Toruń już w 1856 roku.

Pierwsze prace koncepcyjne dotyczące budowy kanału łączącego dorzecze Wisły i Odry pojawiły się w latach I Rzeczypospolitej, w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, w 1766 roku. Były one omawiane nawet na posiedzeniu Komisji Skarbu Koronnego. Autorem koncepcji budowy kanału był Franciszek Florian Czaki. W 1772 roku, po pierwszym rozbiórce Polski, król pruski, chcąc zerwać połączenia gospodarcze Bydgoszczy z Gdańskiem (nie przejął tego miasta w I rozbiórce), zalecił budowę projektowanego wcześniej kanału, tak aby towary wytwarzane w Bydgoszczy można było sprzedawać w Szczecinie, Berlinie i innych mia-

⁸ M. Kallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1815*, [w:] M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. I, s. 446–450.

stach pruskich. Liczący 27 km Kanał Bydgoski zbudowano w rekordowym tempie. Już w 1774 roku spłynęły nim pierwsze barki. Budowla okazała się nietrwała, ponieważ służy wykonano z drewna, a jego koryto stopniowo się zamulało. W początkach XIX wieku utracił on znaczenie gospodarcze. Kanał Bydgoski poddano gruntownej renowacji w latach 1812–1815. Odnowiono wówczas i przebudowano służy (tym razem wykorzystano do ich budowy kamień i cegłę), zbudowano także dodatkową służę Bielawy koło Nakła nad Notecią. Dokończono budowę służy w Gromadnie. Po przebudowie wzrosło gospodarcze znaczenie kanału, którym spławiano drewno importowane przez Prusy z Rosji. Szczyt spławu drewna Kanałem Bydgoskim zanotowano w 1890 roku. Ponownej renowacji tę drogę wodną poddano w latach 1905–1914. Dzięki tej inwestycji Kanał stał się żeglowny dla barek 400-tonowych. W II Rzeczypospolitej żegluga na Kanale uległa wyraźnemu ograniczeniu. Tracił on dawne znaczenie ekonomiczne. W latach Polski Ludowej uległ zaniedbaniu. Po 1989 roku podjęto rewitalizację drogi wodnej łączącej dorzecza Odry i Wisły przez Kanał Bydgoski. Ma ona być przede wszystkim drogą wodną ułatwiającą rozwój ruchu turystycznego i turystyki wodnej. Zanika znaczenie gospodarcze Kanału, a jednocześnie rośnie jego rola rekreacyjna.

Drugi impuls sprzyjający rozwojowi fabryk w miastach dolnej Wisły położonych w państwie pruskim płynął ze strony komunikacji lądowej. Jej znaczenie ugruntowała budowa dróg bitych i kolei żelaznej. Pierwsza droga publiczna o znaczeniu ponadlokalnym powstała w latach 1824–1827. Prowadziła ona z Bydgoszczy przez Nakło, Wyrzysk, Piłę do Berlina. Szosę tę zwano drogą berlińsko-bydgoską. Druga istotna arteria drogowa powstała w zbliżonym okresie 1825–1828. Połączyła ona Bydgoszcz z Tczewem i dalej z Gdańskiem i Królewcem. Kolejne połączenia drogowe miast dolnej Wisły zbudowano w latach 1838–1848. Były to drogi Bydgoszcz–Inowrocław, a w latach 1846–1858 zbudowano drogę biegnącą z Torunia do Poznania. Budowa dróg umożliwiła stworzenie stałych połączeń pocztowych. Bydgoszcz miała w tym czasie połączenia pocztowe z Berlinem, Królewcem, Gdańskiem, Toruniem, Inowrocławiem, Poznaniem i Warszawą. Po drodze berlińsko-bydgoskiej poruszały się wozy tak zwanej szybkiej poczty. Budowa dróg umożliwiła również rozwój stałej konnej komunikacji osobowej. W latach sześćdziesiątych XIX wieku Bydgoszcz miała stałe połączenia konnymi autobusami z Inowrocławiem i Fordonem.

W lipcu 1851 roku uruchomiono pierwszą linię kolejową Krzyż–Bydgoszcz, a w sierpniu 1852 roku otwarto linię kolejową z Bydgoszczy do Tczewa i Gdańska. Dnia 15 grudnia 1856 roku sukcesem zakończyły się negocjacje Prus i Rosji dotyczące budowy kolei żelaznej z Bydgoszczy do Torunia, Łowicza i dalej do Warszawy. Pierwszy pociąg z Byd-

goszcy do Torunia pokonał trasę 24 października 1861 roku, a odcinek prowadzący z Torunia do granicy państwa pruskiego z Rosją w miejscowości Otłoczyn oddano do użytku 5 grudnia 1862 roku. Linie kolei żelaznej Bydgoszcz–Inowrocław–Poznań oddano do użytku w 1872 roku, a linię łączącą Inowrocław z Toruniem w 1873 roku. Kolejną ważną magistralę kolejową biegnącą z Torunia przez Chełmżę, Grudziądz, Gardęję, Kwidzyn, Malbork do Gdańska wybudowano na podstawie ustawy z 1880 roku. Budowę trasy, którą nazwano „koleją nadwiślańską”, ukończono w 1883 roku. Ważnym wydarzeniem usprawniającym ruch kolejowy było uruchomienie w 1885 roku krótkiego połączenia pomiędzy Bydgoszczą a Fordonem. Zostało ono przedłużone na wschodnią część dolnej Wisły po zbudowaniu w 1893 roku dużego mostu na Wiśle (łączył Fordon z Ostroniekiem). W roku 1878 zbudowano most kolejowo-drogowy przez Wisłę o długości 1092,13 m łączący Grudziądz z Jabłonowem. Inwestycje te sprawiły, że Bydgoszcz stała się centralnym ośrodkiem i węzłem kolejowym Wschodniopruskiej Kolei Żelaznej. Dlatego w tym mieście w latach siedemdziesiątych XIX wieku utworzono Królewską Dyрекcję Kolei Żelaznych na wschodnie prowincje państwa pruskiego⁹.

Królewskiej Dyрекcji Kolei Żelaznych na Wschodnie Prowincje Państwa Pruskiego podlegało około 4000 km linii kolejowych biegnących w Prusach Wschodnich, Prusach Zachodnich, Prowincji Poznańskiej i Pomorzu Zachodnim. Reforma systemu zarządzania koleją żelazną w Prusach została przeprowadzona w 1895 roku. Zdecydowano się wówczas pod wpływem zwiększenia przewozów tym środkiem transportu na powołanie trzech samodzielnych dyrekcji kolei żelaznej w Gdańsku, Królewcu i Poznaniu.

Płock do chwili wybudowania w 1862 roku drogi lądowej warszawsko-bydgoskiej oraz w 1877 roku tak zwanej kolei nadwiślańskiej skomunikowany z innymi obszarami był wyłącznie dzięki Wiśle. Pozwalała ona na handel z Ciechocinkiem oraz spław towarów do Gdańska.

Budowa przemysłu fabrycznego wymagała powołania sprawnych instytucji finansowych. Powstawały one w drugiej połowie XIX wieku zarówno w miastach dolnej Wisły zaboru pruskiego, jak i rosyjskiego. W Grudziądzu już w 1857 roku powstał oddział Danziger Privat-Aktien-Bank, w latach sześćdziesiątych uruchomiono filię Banku Królewskiego (Koenigliche Bankcommandite). Uruchamiano tu również drob-

⁹ A. Piątkowski, *Geneza i rozwój sieci kolejowej w Prusach Zachodnich 1842–1914*, [w:] S. Wierchosławski (red.), *Toruń i Pomorze pod władzą pruską*, Toruń 1993, 109–127.

ne, miejscowe instytucje kredytowe: dom bankowy Arona Bohna, firmę kredytową S. Salomona. W Toruniu do instytucji finansowych zaliczono Towarzystwo Kredytowe G. Prowe i Spółka, Miejską Kasę Oszczędności, Towarzystwo Zaliczkowe oraz Bank Kredytowy Donimirski i Spółka. Uruchomiono również filie Banku Rzeszy. We Włocławku w 1867 roku utworzono drugi oddział Banku Polskiego działającego w Królestwie Polskim (pierwszy uruchomiono w 1865 roku w Łodzi), a w 1872 roku powstał oddział tego banku w Płocku. Oddziały Banku Polskiego zostały zamknięte w 1894 roku w związku z jego całkowitą likwidacją. Na miejsce Banku Polskiego powstała we Włocławku w 1897 roku lokalna grupa kapitałowa przyjmująca lokaty i udzielająca kredytu Włocławskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu oraz utworzone w 1910 roku Włocławskie Handlowo-Przemysłowe Towarzystwo Wzajemnego Kredytu.

Pierwsza warzelnia cukru powstała w Bydgoszczy. Z okolic Berlina w drugiej połowie XVIII wieku król pruski Fryderyk II w ramach uprzemysłowienia nowo przyjętych we władanie ziem polskich przeniósł tu w 1774 roku warzelnię cukru będącą własnością kupców braci Schicklerów. Warzelnię cukru przejęła firma Splittgerber und Daum. Stworzono 20 miejsc pracy. W warzelni przetwarzano wyłącznie trzcinę cukrową sprowadzaną z Indii. Wyprodukowany cukier trafiał na stoły Warszawy, Poznania i innych polskich miast położonych w zaborze pruskim i rosyjskim. Bydgoska warzelnia cukru pracowała do roku 1818, gdy przegrała ona walkę konkurencyjną z nowoczesną warzelnią berlińską¹⁰.

Koncepcja budowy cukrowni w miastach i miasteczkach dolnej Wisły pojawiła się ponownie w drugiej połowie XIX wieku i niewątpliwie związana była z unowocześnieniem systemu komunikacyjnego poprzez budowę dobrych dróg i linii kolejowych oraz dzięki usprawnieniu żeglugi. Wzdłuż dolnej Wisły cukrownie zbudowano w następujących miejscowościach: Mała Wieś (1899 rok), Borowiczki (1900 rok), Leonów (1845 rok do 1902 roku), Brześć Kujawski (1894 rok), Chełmica (1899 rok), Chełmża (1882 rok), Unisław (1883 rok), Świecie (1863 rok), Kwidzyn (1884 rok do 1922 roku). Nieco dalej od Wisły pracowały cukrownie w Mełnie (1883 rok) Nakle nad Notecią (1881 rok), Wierzchosławicach (1880 rok), Mątwach (1879 rok), Tucznie (1883 rok), Dobrem (1907 rok), Janikowie (1875 rok)¹¹.

¹⁰ K. Wajda, *Stosunki...*, s. 471.

¹¹ M. Eckert, *Dzieje cukrownictwa w okresie zaborów*, [w:] C. Łuczak (red.), *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, Poznań 1981, s. 90–91.

W Rosji okres zakładania cukrowni przypadł na ostatnie lata XIX wieku. Koniunktura na cukier pojawiła się w związku ze wzrostem chłonności rynku wewnętrznego i otwarciem przed Rosją rynku angielskiego, gdy przystąpiła ona w 1907 roku do konwencji brukselskiej. Kościec układu cukrowni w zaborze pruskim stanowiła oś Wisły od Torunia aż do Bałtyku, gdzie zbudowano aż 19 cukrowni. Cukrownie pracujące w zaborze rosyjskim, w rejonach Płocka i Włocławka, przeciętnie na dobę podczas kampanii przerabiały około 38–40 wagonów buraków cukrowych, podczas gdy cukrownie wielkopolskie od 138 do 150 wagonów. Jedną z największych cukrowni w zaborze pruskim, Chełmża, w 1910 roku przerabiała ponad 20 tysięcy kwintali buraków na dobę, a mniejsza, Świecie, około 6–7 tysięcy kwintali na dobę. Natomiast w zaborze rosyjskim jedna z większych cukrowni, Brześć Kujawski, przerabiała w 1910 roku około 8–10 tysięcy kwintali, pozostałe poniżej 5 tysięcy kwintali.

Po ustaniu działań wojennych pierwszej wojny światowej gruntownej odbudowy wymagały cukrownie w Małej Wsi oraz w Borowiczkach i Chełmicy. Odbudowa tych zakładów była finansowana z zasobów samych akcjonariuszy. Równoległe we wszystkich cukrowniach dolnej Wisły powiększono zdolności produkcyjne (lata dwudzieste) i zmniejszono koszty produkcji (lata trzydzieste). Dodatkowych inwestycji wymagało podjęcie w większości cukrowni obszarów dolnej Wisły produkcji cukru białego, bowiem do 1918 roku wytwarzano w nich głównie cukier surowy, tak zwany żółty. Unowocześnienie gospodarki cieplno-energetycznej w cukrowniach odbywało się pod hasłem „cukrownie bez pasa”. Efekty tej akcji były zadziwiająco dobre, ponieważ w 1939 roku energię elektryczną kupowały na przykład cukrownie Chełmża, Mełno, Unisław, a część z nich dostarczała energię elektryczną okolicznym miejscowościom, jak Brześć Kujawski, Dobrze. W międzywojniu cukrownie kupowały buraki od plantatorów, kontraktując je. Cukrownie z terenów dolnej Wisły należały od 1921 roku do Związku Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego (ZZPPC) w Poznaniu. Związek ten zaopatrywał je w maszyny, węgiel, nasiona buraczane, nawozy sztuczne. Od 1921 roku sprawy kredytowania kampanii buraczanych oraz sprzedaży cukru przejął Bank Cukrownictwa, który z ZZPPC zawarł umowę kartelową.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej, w latach PRL, cukrownie nie zmieniły lokalizacji. Znajdowały się w następujących miejscowościach: Brześć Kujawski, Chełmca, Chełmża, Dobrze, Mełno, Nakło nad Notecią, Ostrowie, Świecie, Tuczo, Unisław. Zakłady te do 1958 roku podlegały Centralnemu Zarządowi Przemysłu Cukrowniczego (CZPC). Terenowymi organami wykonawczymi CZPC były zjednoczenia przemysłu cukrowniczego. Cukrownie województwa bydgoskiego podlegały zjednoczeniu pomorskiemu z siedzibą w Toruniu. Po zlikwidowaniu w 1958 roku CZPC powołano nową strukturę – Zjednoczenie Przemysłu Cukrowniczego w Warszawie. Zlikwidowano również dawne zjednoczenia, a na ich miejsce powołano dyrekcje okręgów. Wskazane cukrownie weszły wówczas w skład dyrekcji okręgu pomorskiego z siedzibą w Toruniu. W latach siedemdziesiątych XX wieku nastąpiła kolejna reorganizacja stanu organizacyjnego cukrowni. Powołano do życia nową strukturę Przedsiębiorstwo Państwowe Cukrownie Kujawskie z siedzibą w Toruniu. Największą cukrownią w grupie zakładów dolnej Wisły była cukrownia w Chełmży. Zakład ten składał się z cukrowni oraz wytwórni alkoholu, rafinerii soli potasowych,

wytwórni suchego lodu. Była to jedyna cukrownia regionu, która posiadała tak różnorodny asortyment produkcji.

Po 1989 roku cukrownie dolnej Wisły przechodziły kolejne zmiany strukturalne. Krajowa Spółka Cukrowa SA Toruń powstała w sierpniu 2002 roku na bazie Mazowiecko-Kujawskiej Spółki Cukrowej SA w Toruniu. Podstawę prawną tego kroku stanowiła decyzja Sejmu z 21 czerwca 2002 roku, który przyjął ustawę o regulacji rynku cukru. Zakładała ona połączenie niesprywatyzowanych wcześniej spółek cukrowych i spółek-cukrowni w jeden duży podmiot gospodarczy zdolny sprostać potencjalnej konkurencji firm zagranicznych. Od 30 września 2003 roku Krajowa Spółka Cukrowa SA Toruń działa jako jednolity ogólnopolski koncern stanowiący własność skarbu państwa. W jego skład wchodzi siedem oddziałów, a cukrownie zlokalizowane są w pięciu województwach. Cechą charakterystyczną tej spółki jest to, że skupia ona cukrownie, które w rejonie dolnej Wisły powstawały na przełomie XIX i XX wieku. Od 2011 roku Krajowa Spółka Cukrowa SA Toruń przygotowywała się do prywatyzacji. Dnia 19 września 2011 roku Komisja Nadzoru Finansowego zatwierdziła prospekt emisyjny Spółki, a w ofercie publicznej znalazło się 777 781 217 akcji Krajowej Spółki Cukrowej SA.

Cukrownie w okresach kampanii stawały się dla okolicznej ludności największym pracodawcą.

Budowa towarowych gospodarstw rolnych w zaborze pruskim umożliwiła narodziny nowoczesnego przemysłu młynarskiego. W 1825 roku w Bydgoszczy uruchomiono pierwszy młyn handlowy „Herkules”. O podjęciu na skalę przemysłową przetwórstwa zboża w tym mieście zdecydowało jego położenie w miejscu połączenia przez Kanał Bydgoski dorzeczy Wisły i Odry. Krzyżujące się w Bydgoszczy szlaki wodne umożliwiały przywóz do miasta pokaźnej ilości zboża i wywóz gotowego produktu – mąki. W młynie „Herkules” przerabiano także zboże importowane z Rosji. W latach 1826–1842 młyn handlowy „Herkules” był spółką akcyjną działającą pod nazwą Bydgoskie Młyny „Herkules”, a w 1842 roku kontrolę nad tą spółką przejęło państwo pruskie. Utworzono nowe przedsiębiorstwo Młyny Królewskie, w którym zainstalowano w 1846 roku pierwszą maszynę parową. Służyła ona do napędu pompy. Aż do 1918 roku Młyny Królewskie uznawane były w branży młynarskiej za największy młyn handlowy i zarazem najlepiej wyposażone w maszyny przedsiębiorstwo. Przetwórstwem zboża na skalę przemysłową zajmowały się także: młyn w Skrzetusku i młyn w Czyżkówku. Przemiał ziarna w młynach przemysłowych Bydgoszczy wynosił: w 1875 roku 25 920 t, 1883 roku 72 000 t. W 1859 roku uruchomiono w tym mieście pierwszy browar piwa leżakowego. W tym samym roku unowocześniono destylarnię wódek Frankego, a w roku 1890 utworzono

w Bydgoszczy Rzeźnię Miejską. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku powstały trzy fabryki cygar i papierosów (w 1906 zatrudniały około 250 osób). Duże znaczenie gospodarcze miała garbarnia Ludwika Buchholza i fabryka obuwia J. Brillea. Garbarnia Ludwika Buchholza w końcu lat sześćdziesiątych XIX wieku zaliczała się do największych tego rodzaju przedsiębiorstw w całych Prusach. W roku 1868 dostarczyła ona na rynek 18 tysięcy wyprawionych skór¹².

Obok przemysłu spożywczego intensywnie rozwijał się w Bydgoszczy przemysł drzewny. Duże fabryki tej branży powstały po roku 1875. Założono pięć tartaków o napędzie parowym: w 1873 roku nad brzegiem Brdy Marienmuhle O. Petera, tartak C. A. Frankego (w 1887 roku), Salomona Seliga (od 1891 roku) oraz tartak spółki akcyjnej Bromberger Schlepsschiffahrt AG. Podkreślić należy również, że w przededniu pierwszej wojny światowej po obu brzegach dolnej Brdy aż do jej ujścia do Wisły zlokalizowano 20 wielkich fabryk drzewnych, przetwarzających w latach 1875–1885 około 76 000 m³, w latach 1886–1895 aż 844 208 m³, w okresie 1896–1903 ponad 1 617 298 m³ (zatrudniano około 1600 osób).

Rozwój przemysłu drzewnego w miastach pruskich dolnej Wisły spowodowany był korzystnymi warunkami geograficznymi, a szczególnie występowaniem spławnych rzek połączonych Kanałem Bydgoskim. Koniunkturę przyspieszającą rozwój przemysłu drzewnego ułatwiały korzystne traktaty handlowe zawarte pomiędzy Prusami a Rosją w 1894 roku oraz w 1904 roku. Zezwalały one Prusom na swobodny import surowca z Rosji. Główną zasadą traktatów było pozwolenie na swobodny import przez Prusy drewna surowego, a jednocześnie wprowadzenie wysokiego cła przywozowego na tarcicę. W konsekwencji cło na drewno surowe w 1894 roku było czterokrotnie niższe niż na tarcicę. W 1904 roku proporcje cła na drewno surowe i tarcicę wynosiły odpowiednio 1 do 6. Z tego powodu w miastach dolnej Wisły zabór rosyjskiego zahamowaniu uległa rozbudowa przemysłu drzewnego. Z przyczyn ekonomicznych produkcja tarcicy nie była opłacalna. Zarazem postanowienia traktatów handlowych Prus z Rosją umożliwiły rozwój tego przemysłu w miastach dolnej Wisły w zaborze Pruskim. Podkreślić należy, że cały transport drewna surowego z Rosji prowadzony był Wisłą przez Toruń i Bydgoszcz. Toruń w XIX wieku był centralnym punktem rozdzielczym drewna. Szacuje się, że jedna piąta docierającego do Torunia z Rosji drewna spławiana była do Gdańska, a pozostała część do Bydgoszczy. W latach 1906–1909 wybudowano w Toruniu port drzewny za sumę 3 300 000 mk. Bydgoszcz natomiast stała się głównym punktem handlu drewnem importowanym z Rosji. Działała tu Giełda Drzewna, a w bydgoskim Brdującym zbudowano

¹² K. Wajda, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850–1914*, [w:] M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. I, s. 535–539.

w 1879 roku port drzewny o pojemności 1 mln m³ surowca. Wielkość spławu drewna do Bydgoszczy rzeką Wisłą i Brdą mierzona była intensywnością ruchu budowlanego w Berlinie oraz innych ośrodkach miejskich Prus. W głąb Prus transportowano drewno Wisłą, Kanałem Bydgoskim, Notecią do Odry i dalej w głąb II Rzeszy¹³.

Ogromna podaż drewna skłaniała bydgoskich przedsiębiorców do uruchamiania fabryk mebli. W 1817 roku powstała fabryka mebli Hegego. Wśród innych fabryk meblowych pracowały: fabryka obróbki drewna S. D. Jaffego, fabryka parkietów (od 1898) na Bartodziejach Wielkich, fabryka skrzynek do cygar K. Schroedera (od 1902), fabryka mebli O. Krugera, fabryka mebli tapicerowanych O. Pfefferkorna¹⁴.

Rozbudowa fabryk przemysłu drzewnego wykreowała popyt na maszyny do tartaków i fabryk mebli. Ich produkcję podjęła od 1865 roku fabryka traków i maszyn C. Blumwe i Syn znajdująca się na Wilczaku w Bydgoszczy. Zakład obok maszyn dla przemysłu drzewnego wytwarzał również maszyny do produkcji rolnej. Maszyny dla przemysłu drzewnego z logo „C. Blumwe i Syn” zaliczały się w ówczesnej Europie do najlepszych urządzeń tego typu. Zakład w 1897 roku przekształcił się w spółkę akcyjną, a jego kapitał akcyjny w 1907 roku wynosił 1 mln mk.

Fabryka Mebli Tapicerowanych Otto Pfefferkorn powstała 1 maja 1884 roku. Założyciel, z zawodu był tapicerem i dekoratorem wnętrz. Drobnny zakład tapicerski, który utworzył w 1886 roku, przyjął nazwę Specjalna Fabryka Mebli Wyściełanych Otto Pfefferkorn Tapicernia i Dekoratornia. Firma rozrastała się, oferując klientom kompletnie wyposażone sypialnie, jadalnie, salony, buduary oraz pojedyncze meble tapicerowane. Handlowano również dywanami, materiałami dekoracyjnymi, w tym zasłonami i firanami. Zakład w okresie II Rzeczypospolitej działał nadal, przyjmując w 1922 roku nazwę Pfefferkorn Otto Nieustanna Wystawa Mebli i Wnętrz Stylowych oraz Starożytności. W roku 1937 zakład nazwano Otto Pfefferkorn Fabryka Mebli Artystycznych i Skrzynek Radiowych. W międzywojniu zakład produkował głównie meble luksusowe, a w okresie kryzysu lat 1929–1933 wykazywał, jak podkreślał Związek Fabrykantów, wyjątkową odporność na negatywne zjawiska kryzysowe. Zakład się rozwijał, a w jego halach produkcyjnych zainstalowano maszyny napędzane energią elektryczną. W latach trzydziestych XX wieku możliwości produkcyjne zakładu oceniano na 200 kompletnie umeblowanych pokoiów miesięcznie. Skrzyńki radiowe, drugi asortyment produkcji, sprzedawano do Holandii, Szwecji, Niemiec i Wielkiej Brytanii. W drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku w firmie Otto Pfefferkorn zatrudniano około 617 pracowników. W latach drugiej wojny światowej

¹³ Za: M. Eckert, *Przemysł drzewny Polski Zachodniej w latach 1918–1939*, Poznań 1967.

¹⁴ M. Eckert, *Przemysł drzewny...*

zakład zaprzestał produkcji mebli luksusowych. Wytwarzano w nim głównie meble dla koszar, łóżka szpitalne, a także na masową skalę skrzynie do amunicji. Po wejściu do Bydgoszczy w styczniu 1945 roku Armii Czerwonej majątek fabryki przejęli czerwonarmiści, uzasadniając to tym, że jest to mienie niemieckie. Dnia 29 kwietnia 1945 roku zakład zakwalifikowano do grupy fabryk, z których wszystkie maszyny miały być wywiezione do ZSRR. Jak wielka była skala rekwizycji w tej fabryce trudno ustalić, ponieważ czerwonarmiści zadbali o to, aby nie pozostawić „zbędnych” dokumentów. Po przejściu, na mocy dekretu Krajowej Rady Narodowej z dnia 3 stycznia 1946 roku na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej fabryka ta otrzymała nazwę Państwowa Fabryka Mebli Artystycznych w Bydgoszczy. Do dnia 21 stycznia 1949 roku zakład ten przejął pod zarząd wszystkie małe prywatne wytwórnie mebli. W konsekwencji utworzono w tym dniu Bydgoskie Fabryki Mebli. Zakład ten podporządkowano Zjednoczeniu Przemysłu Meblarskiego z siedzibą w Poznaniu. W 1976 roku pod zarządem Bydgoskich Fabryk Mebli w następstwie likwidacji Państwowego Przemysłu Terenowego znalazło się łącznie 16 zakładów produkujących meble. Uproszczenie struktury wewnętrznej wielozakładowego przedsiębiorstwa nastąpiło w 1987 roku. Wówczas w ramach Bydgoskich Fabryk Mebli powołano dziesięć zakładów. BFM wytwarzały w latach PRL meble tapicerowane, stoły, szafy kredensy, zabudowy ściany „Kopernik”, „Fulda” i inne. W latach siedemdziesiątych XX wieku Bydgoskie Fabryki Mebli zaliczane były do jednego z czołowych eksporterów mebli w kraju. Podkreślano, że meble wytwarza się z naturalnych surowców i mają wysoką jakość. Dużą część mebli wytwarzano w latach PRL dla koncernów IKEA oraz KLOSE. Na eksport do krajów kapitalistycznych, pod obcą marką, wytwarzano w Bydgoskich Fabrykach Mebli ponad 50% mebli. Dnia 21 lutego 1991 roku przedsiębiorstwo państwowe Bydgoskie Fabryki Mebli zostało przekształcone w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa, o nazwie Bydgoskie Fabryki Mebli SA. Dalsze kroki prywatyzacyjne nastąpiły 16 listopada 1992 roku. Skarb Państwa sprzedał wówczas 30% akcji przedsiębiorstwa firmie Schieder Trading-GmbH Co. KG. W kolejnych latach skarb państwa stopniowo wyzywał się udziałów w Bydgoskich Fabrykach Mebli SA i ostatecznie w 2004 roku przestał być akcjonariuszem w tym przedsiębiorstwie. W następstwie prywatyzacji zakład zyskał niezbędne dla konkurowania na rynkach zachodnioeuropejskich nowe technologie produkcji mebli¹⁵.

Intensyfikacja produkcji rolnej wymusiła budowę w Bydgoszczy fabryk wytwarzających maszyny dla rolnictwa i przemysłu spożywczego. W latach 1846–1865 w Bydgoszczy pracowało osiem fabryk gałęzi metalowej i maszynowej, a do 1870 roku powstały kolejne cztery. Po roku 1870 rozwinęły się między innymi fabryka maszyn braci Wulff, w której wytwarzano szeroki asortyment produkcji: maszyny rolnicze, wyposaże-

¹⁵ Za: S. Kamosiński, *Lata 1884–1945; Lata 1945–1991*, [w:] *125 lat Bydgoskie Meble, Bydgoszcz 2009*.

nie młynów, cukrowni, tartaków, kotły parowe. Zakład ten upadł w następstwie kryzysu gospodarczego, którego początki sięgały roku 1873. W tym samym okresie utworzono fabrykę maszyn i odlewnię Gausego (produkcja urządzeń młyńskich i pomp), fabrykę maszyn J. Schmidta.

Przybycie do Bydgoszczy w 1851 roku pierwszego pociągu kolei żelaznej umożliwiło utworzenie warsztatów zajmujących się naprawą taboru kolejowego. Powstały Zakłady Naprawcze Kolei Wschodniej, które były własnością Królewsko-Pruskiej Kolei Wschodniej.

Wraz z pojawieniem się kolei żelaznej w Bydgoszczy zrodziła się pilna potrzeba przygotowania zaplecza remontowego. To dało bezpośredni impuls do utworzenia jesienią 1851 roku Zakładów Naprawczych Kolei Wschodniej. W chwili powstania była to mała firma, zatrudniająca 20 robotników, którzy pracowali pod nadzorem jednego mistrza. Skupiono się na naprawie parowozów oraz wagonów osobowych i towarowych. W 1907 roku podjęto produkcję zwrotnic szynowych. Zakłady Naprawcze Kolei Wschodniej w Bydgoszczy w XIX wieku przeżywały szybki rozwój. Przybywało nieruchomości: w 1855 roku zbudowano gmach administracyjny, w 1884 roku powstała duża hala napraw wagonów, kuźnia oraz hala, którą od 1907 roku wykorzystywano do produkcji zwrotnic szynowych, w 1892 roku rozbudowano halę napraw lokomotyw.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego pod administracją polską zakład nazwano PKP Warsztaty Główne I Klasy w Bydgoszczy. Nie zmieniono jego profilu produkcji. Wzbogacił się on w latach dwudziestych o nową halę napraw parowozów na 20 stanowisk. W efekcie w kolejnej dekadzie, latach trzydziestych, wykonywano w Bydgoszczy rocznie około 300 napraw parowozów, 3000 napraw wagonów towarowych, 360 napraw wagonów osobowych oraz wytwarzano około 400 ton odlewów. W roku 1939 w firmie tej zatrudnionych było 2080 robotników i 200 pracowników umysłowych.

Tradycja naprawy taboru kolejowego przetrwała w Bydgoszczy czas drugiej wojny światowej. Po jej zakończeniu, w okresie Polski Ludowej, powołano w Bydgoszczy w 1950 roku na bazie majątku Warsztatów Głównych I Klasy, Zakłady Naprawcze Parowozów i Wagonów nr 13, a następnie Przedsiębiorstwo Państwowe Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego. W 1984 roku przedsiębiorstwo bydgoskie zmienia nazwę na PKP Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego im. Obrońców Bydgoszczy. Utrzymano w tym czasie, istniejący od chwili powstania zakładu, szeroki profil napraw taboru kolejowego. Szacowano, że w latach 1945–1970 ZNTK Bydgoszcz naprawił 14 073 sztuk parowozów, 272 494 sztuki wagonów towarowych, wyprodukowano 124 370 ton odlewów żeliwnych.

Pierwszy krok w kierunku restrukturyzacji Polskich Kolei Państwowych nastąpił w 1991 roku, gdy ze struktur PKP wydzielono zakłady zajmujące się naprawą taboru kolejowego. Pełną samodzielność uzyskały wówczas Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Bydgoszczy (ZNTK). Kolejnym znaczącym krokiem na drodze restrukturyzacji własnościowej ZNTK Bydgoszcz było przekształcenie tego zakładu

w 1995 roku w jednoosobową spółkę skarbu państwa, którą właściciel wprowadził do Narodowych Funduszy Inwestycyjnych. Wybór ścieżki prywatyzacji ZNTK Bydgoszcz metodą Narodowych Funduszy Inwestycyjnych spowodował pogorszenie się i tak już złej kondycji ekonomicznej tej firmy. Ratując ją przed bankructwem, w 1998 roku menedżerowie zatrudnieni w tym przedsiębiorstwie podjęli decyzję o wykupie ZNTK Bydgoszcz z Narodowych Funduszy Inwestycyjnych. Przeprowadzono w klasycznej formie tak zwany wykup menedżerski. 17 sierpnia 2001 roku Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Bydgoszczy zmieniły nazwę na Pojazdy Szynowe PESA Bydgoszcz Spółka Akcyjna Holding. PESA Bydgoszcz SA obok remontów taboru kolejowego zajmuje się produkcją tramwajów (najpopularniejszy model to SWING), pojazdów szynowych ruchu pasażerskiego. Zdobyły one uznanie klientów we Włoszech, Czechach, na Litwie oraz w Niemczech. PESA Bydgoszcz S.A. stała się jedną z bardziej rozpoznawalnych marek Bydgoszczy¹⁶.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku w Bydgoszczy powstały kolejne fabryki gałęzi metalowej i maszynowej: fabryka maszyn i kotłów parowych Zobela (produkcja kotłów i maszyn do statków rzecznych), zakład budowy maszyn i stocznia Bydgoskiego Towarzystwa Holowniczego, fabryka Lohnerta zajmująca się produkcją specjalnych młynów do przemiału cementu i rud metali. Nowatorski charakter miało uruchomienie w Bydgoszczy w 1864 roku przez Conrada Fiebrandta Fabryki Sygnałów Kolejowych. Było to pierwsze działające w Bydgoszczy przedsiębiorstwo elektrotechniczne, w którym zatrudniono 150 osób. Sygnały kolejowe zakład wytwarzał na podstawie samodzielnie opracowanych wzorców, które dawano do zatwierdzenia dyrekcji kolei żelaznych.

Własność Conrada Fiebrandta, Fabryka Sygnałów Kolejowych w Bydgoszczy w 1899 roku, w celu pozyskania kapitału, została przekształcona w spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej firma przeszła proces polonizacji. W 1923 roku została wykupiona przez Polskie Zakłady Siemensa SA w Warszawie. Do 1924 roku bydgoska firma była jedynym producentem sygnałów kolejowych w Polsce. Gdy nie było zamówień ze strony PKP, zakład elastycznie przestawiał produkcję na wytwarzanie części do montażu rowerów. W okresie drugiej wojny światowej przedsiębiorstwo kontynuowało produkcję sygnałów kolejowych. Po zakończeniu działań wojennych w Bydgoszczy zakład został zdemontowany i jako mienie niemieckie przeznaczony do wywozu do ZSRR. Na skutek stanowczego buntu załogi w czerwcu 1945 roku pociąg z maszynami z tej fabryki został zawróco-

¹⁶ Za: S. Kamosiński, *Pojazdy Szynowe PESA Bydgoszcz SA w Bydgoszczy. Strategia budowy marki: PESA Bydgoszcz SA*, [w:] P. Czechanowski, D. Grała (red.), *Przedsiębiorstwa podczas przemian systemowych w Polsce przelotem XX i XXI wieku. Sukcesy i porażki na rynku*, Poznań 2013.

ny z drogi do ZSRR. Był to swoisty precedens. Maszyny powróciły do Bydgoszczy i rozpoczął się ich montaż w pustych halach. Wznowiono produkcję sygnałów kolejowych, rozszerzając ją o sygnały dźwiękowe do pojazdów, kondensatory elektrolityczne, prowadzono tak zwaną produkcję „S” (specjalną na potrzeby wojska) oraz wytwarzano aparaturę górniczą. Upaństwowione przedsiębiorstwo przyjęło w 1958 roku nazwę Bydgoskie Zakłady Elektro-Mechaniczne „Belma”. W 1994 roku przedsiębiorstwo zostało przekształcone w jednoosobową spółkę skarbu państwa. Powstały Bydgoskie Zakłady Elektromechaniczne BELMA SA. Rozpoczął się trudny czas restrukturyzacji wewnętrznej firmy, pozbywania się zbędnego majątku. Okres transformacji spółka przeszła stabilnie i w 2008 roku zakład obchodził jubileusz 140-lecia istnienia firmy¹⁷.

Intensywny ruch budowlany drugiej połowy XIX wieku stworzył naturalną potrzebę rozbudowy przemysłu mineralnego. Pierwsza fabryka cegieł powstała w Bydgoszczy w latach sześćdziesiątych XIX wieku. W cegielni Neumanna zainstalowano piec pierścieniowy do wypalania cegły. W 1876 roku podobny piec posiadało już sześć innych bydgoskich cegielni. W latach 1898–1906 produkowano w Bydgoszczy średnio w okresie jednego roku 35 mln sztuk cegły.

Drukarstwo w Bydgoszczy to trzy nowoczesne, na owe czasy, zakłady: Gruenauera (zmechanizowany w 1875 roku), Fischera (utworzony w 1845 r.) i Dittmanna (założony w 1869 roku).

W drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku najlepiej ze względu na sprzyjającą koniunkturę w Bydgoszczy rozwijał się przemysł drzewny, spożywczy, skórzany i metalowy. W przemyśle drzewnym i meblowym tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej pracowało ponad 5 tysięcy osób, a tartaki bydgoskie w sezonie jesiennym zatrudniały ponad 6 tysięcy pracowników. Ogółem w przemyśle Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w 1907 roku zatrudnionych było 11 670 robotników.

Przemysł w dziewiętnastowiecznym Toruniu rozwijał się wolniej niż w Bydgoszczy. Miasto było centralną rozdzielnią drewna importowanego z Rosji, tu działała komora celna, a w początkach XX wieku zbudowano port drzewny. Budowę tego obiektu finansowały wspólnie władze państwowe i przedsiębiorcy drzewni. W mieście nie było tylu dużych obiektów tartacznych co w pobliskiej Bydgoszczy. W 1875 roku działało w Toruniu pięć tak zwanych większych tartaków. Liczba ta uległa podwojeniu w 1907 roku. Wówczas czynnych było dziesięć tartaków, w których

¹⁷ Za: E. Jaskólski, *Monografia. Belma 1868–2008*, Bydgoszcz 2008.

pracowało 229 osób. Słabszy niż w Bydgoszczy rozwój przemysłu drzewnego spowodowany był tym, że „tratwy drzewa przybywały w niewielkiej ilości Drwęcą, w ogromnej Wisłą, ale ponieważ zwykle miasto mijały, dążąc do Gdańska, przeto obrót dużej pozycji handlowej nie stanowił”.

Do większych przedsiębiorstw utworzonych w Toruniu w drugiej połowie XIX wieku zaliczano fabryki pierników: utworzoną w 1763 roku Fabrykę Pierników Gustaw Weese i drugą, założoną w 1904 roku przez Richarda Thomasa. W 1874 roku Ludwik Sichtau założył Toruńską Fabrykę Makaronu Sichtau i Spółka. Zakład został w 1904 roku przejęty przez Waleriana Waszczewskiego, który go rozbudował i unowocześnił technologię produkcji. Toruński Młyn Parowy Leopolda Rychtera powstał w 1887 roku. Młyn miał charakter handlowy i w ciągu doby mógł przemielić 900 kwintali pszenicy, 450 kwintali żyta. W 1910 roku powstała krochmalnia – fabryka krochmalu. W latach osiemdziesiątych XIX wieku utworzono dwie olejarnie.

Fabryka krochmalu w Toruniu w międzywojniu została wykupiona przez Towarzystwo Akcyjne Lubańska Fabryka Przetworów Ziemniaczanych „Lubań-Wronki”. Zakład w tym okresie cierpiał permanentnie na brak ziemniaków, ponieważ produkcja ziemniaka w okolicach Torunia była minimalna. Sprowadzano ten surowiec do Torunia z okolic Gopła drogą wodną przez Noteć, Kanał Bydgoski, Wisłę.

Przemysł metalowy uruchomiono w Toruniu w 1856 roku. Powstała wówczas Fabryka Maszyn i Kotłów oraz Odlewnia Żelaza Born i Schutze. Zakład ten zatrudniał około 100 pracowników (produkowano maszyny parowe, czerpaki, pogłębiacze). Od 1842 roku działała w Toruniu Fabryka Maszyn Rolniczych i Odlewnia Żelaza E. Drewitza.

W jubileuszowym wydaniu dziejów Torunia z okazji 700-lecia miasta bilansowano dokonania gospodarcze Torunia w XIX wieku w następujących słowach: „z większych zakładów przemysłowych było w 1910 roku: 7 tartaków, 2 młyny wodne, 2 fabryki maszyn z odlewnią żelaza, młyn parowy, 2 fabryki obuwia, wielka ślusarnia, 2 browary, fabryki pierników, mydła, świec, cygar, wódki, 7 drukarni”¹⁸.

Pierwsze fabryki w Grudziądzu powstały w latach sześćdziesiątych XIX wieku. W roku 1865, w istniejącej od 1822 roku cegielni zainstalowano piec obrotowy. Inwestycja ta spowodowała, że cegielnia Maksa Falcka mogła zwiększyć produkcję. Rozszerzono asortyment tej fabryki o produkcję papy. Następstwem technicznego usprawnienia produkcji

¹⁸ *Dzieje Torunia...*, s. 247–248.

było stworzenie w zakładzie aż 220 miejsc pracy. Dynamicznie rozwijała się założona w 1862 roku przez kupców Józefa Herzfelda i Karola Victoriusa odlewnia i emaliernia. Od 1888 roku zakład ten, jako jedyny w całych Prusach, wytwarzał żelazne emaliowane naczynia do gotowania. W 1911 roku grudziądzka odlewnia i emaliernia zatrudniała około 600 robotników. Była to spółka akcyjna. August Ventzki w 1882 roku w Grudziądzu uruchomił zakład wytwarzający maszyny rolnicze. W asortymencie pojawił się nowy produkt: pług dwuskibowy i urządzenie do zgniatania ziemniaków na paszę. Już w 1897 roku przedsiębiorstwo Augusta Ventzkiego zostało przekształcone w spółkę akcyjną. Dowodem sprzyjającej koniunktury było zatrudnienie w 1909 roku 933 robotników. Znane i cenione na Pomorzu produkty dostarczał na rynek utworzony w 1867 roku browar Kuntersztyn, który w 1897 roku przekształcono w spółkę akcyjną¹⁹.

We Włocławku, mieście położonym w zaborze rosyjskim, rozwijał się w drugiej połowie XIX wieku głównie przemysł spożywczy. Budowa tej gałęzi przemysłu wynikała przede wszystkim z położenia miasta w otoczeniu terenów rolniczych. Stąd impuls do rozwoju we Włocławku fabryk cykorii. Największym zakładem tej branży była Fabryka Cykorii Ferdynand Bohm & Co założona w 1816 roku. Z małego zakładu przerabiającego cykorię wyrosło w 1870 roku duże przedsiębiorstwo. Rozbudowa fabryki nastąpiła w konsekwencji zainstalowania w niej, pierwszej w mieście, maszyny parowej. W 1878 roku w fabryce stworzono 58 miejsc pracy. Zakład Ferdynanda Bohma & Co rozwinął szeroką działalność socjalną. Obok przedsiębiorstwa utworzono u schyłku XIX wieku szkołę elementarną dla pracowników oraz piekarnię wypiekającą pieczywo dla zatrudnionych w fabryce osób. Drugim zakładem branży przetwórstwa cykorii, utworzonym w 1850 roku, była Fabryka Cykorii Braci Lewenstam (w 1868 roku zatrudniano 16 pracowników).

We Włocławku obok wymienionych przedsiębiorstw działały mniejsze zakłady przetwarzające cykorię, których właścicielami byli: Marкус Kuczyński, Morytz Lipszyc. Upadły one pod koniec XIX wieku. Obok fabryk cykorii działały drobne zakłady wytwarzające piwo i zajmujące się rektyfikacją spirytusu. Od roku 1842 pracował Browar Kazimierza Bojańczyka, który w 1922 roku został sprzedany i funkcjonował jako spółka pod nazwą: „Browar i Słodownia Spółka Akcyjna”. W 1878 roku powstała fabryka rektyfikacji spirytusu i destylarnia wódek, której założycielem był Ludwik Bauer. Fabryka przyjęła nazwę „Rektyfikacja Włocławska Ludwik Bauer”.

¹⁹ A. Wajler, *Grudziądz pod panowaniem...*, s. 327.

W strukturze gałęziowej przemysłu Włocławka pojawiały się również przedsiębiorstwa gałęzi metalowej. Od 1850 roku we włocławskiej dzielnicy *Zazamcze* Wilhelm Haak rozpoczął produkcję prostych maszyn rolniczych: pługów, bron i kieratów. Zakład nie rozwinął się do dużych rozmiarów. Być może powodem były częste zmiany jego właściciela. Drugą fabrykę wytwarzającą maszyny rolnicze w roku 1883 założył Hugo Muhsam. Zakład składał się z kuźni, posiadał własną odlewnię żelaza. Z tego tytułu oferował Hugo Muhsam szeroką gamę wyrobów: kosiarki, kieraty, pługi, kopaczki do torfu, siewniki, żniwiarki i inne maszyny rolnicze. W 1895 roku z inicjatywy Karola Klauke powstała we Włocławku mała fabryka pod nazwą *Fabryka Wyrobów Drucianych C. Klauke*. W asortymencie produkcji znalazły się drut kolczasty i siatka ogrodzeniowa. Klientom oferowano również liny stalowe dla przemysłu naftowego, liny i druty ze stali do statków, dźwigów i innych urządzeń. Zakład szybko się rozrastał, a zapotrzebowanie na jego produkty było ogromne. Fabrykę urządzeń służących do pomiaru ciśnienia i temperatury założył w 1889 roku (inne źródła wskazują na rok 1860) Henryk Neuman. Nazwał ją *Henryk Neuman Fabryka Chemicznych, Fizycznych i Meteorologicznych Instrumentów i Aparatów*. Wytwarzano w niej manometry, termometry, ciśnieniomierze, wagi analityczne, urządzenia optyczne i meteorologiczne, narzędzia chirurgiczne i inne przyrządy. Wytwarzane we Włocławku przyrządy pomiarowe trafiały do laboratoriów naukowych w uniwersytetach w Rosji i Niemczech. Cieszyły się dobrą marką z uwagi na precyzję pomiarów.

Fabryka Wyrobów Drucianych C. Klauke dała początek dużej firmie znanej współcześnie pod nazwą *Włocławska Fabryka Lin i Drutu „Drumet”*. W latach Polski Ludowej przedsiębiorstwo zostało zbudowane praktycznie od podstaw, jako zakład „*Drumet II*”. Fabrykę oddano do eksploatacji 30 czerwca 1971 roku. Zakład opierał swoją produkcję na licencjach zachodnioeuropejskich i dostarczał na rynek krajowy tak zwane produkty antyimportowe. W okresie transformacji, po 1989 roku, *Fabryka Lin i Drutu Drumet SA Włocławek*, po szeregu niekorzystnych decyzjach, w 2008 roku zwróciła się do Sądu Gospodarczego we Włocławku z prośbą o ogłoszenie upadłości. Ogłoszono ją 21 kwietnia 2009 roku. W 2011 roku *Fabrykę Lin i Drutu Drumet SA Włocławek* przejęła spółka *Wire Co World Group*. *Drumet SA Włocławek*, w latach 2003–2006, zajmował następujące miejsce na „*Liście 500*” firm dziennika „*Rzeczpospolita*”: w 2003 roku – 471, 2004 roku – 407, 2005 roku – 441, 2006 roku – 421. Udział eksportu w sprzedaży *Drumetu SA* wynosił w 2004 roku 47,2%, a w 2006 roku – 47,2%.

Duże znaczenie dla identyfikacji Włocławka na dziewiętnastowiecznej mapie przemysłu w carskiej Rosji odgrywała produkcja fajansu.

Zapoczątkowano ją w 1873 roku. Było w mieście kilka fabryk wytwarzających ten asortyment. Pierwszą była założona przez Bernarda Boas, Dawida Czamańskiego, Zygmunta Kuhfelda i Izzydora Szrejera przy ówczesnej ulicy Żelaznej Włocławska Fabryka Fajansu Teichfelda i Asterbluma. Drugi zakład powstał w 1888 roku. Właścicielem firmy był Leopold Czamański, który nadał jej oficjalną nazwę „Nowa Włocławska Fabryka Fajansu Leopold Czamański”. Trzecia fabryka fajansu – Włocławska Fabryka Fajansu Keramos Z. From & Co – powstała w 1903 roku²⁰.

Fabryka Henryka Neumana stała się protoplastą Kujawskiej Fabryki Manometrów MERA-KFM. W Polsce Ludowej przedsiębiorstwo utrzymało profil produkcji związany z wytwarzaniem urządzeń pomiarowych. Było to w dekadzie lat siedemdziesiątych typowe przedsiębiorstwo wielozakładowe. Trzy zakłady mieściły się we Włocławku, po jednym w Lipnie i Piotrkowie Kujawskim. Wzorem wielu innych zakładów MERA-KFM otrzymała zachodnioeuropejskie licencje na produkcję precyzyjnych urządzeń pomiarowych. Zakład zatrudniał około 1200 pracowników. Po roku 1989 przedsiębiorstwo stało się na skutek przekształceń własnościowych najpierw jednoosobową spółką skarbu państwa, a następnie w 2001 roku został przejęty przez międzynarodowy koncern produkujący urządzenia pomiarowe ciśnienia i temperatury WIKA.

Obok fajansu symbolem Włocławka końca XIX i początków XX wieku był przemysł celulozowo-papierniczy. W 1899 roku Izydor i Max Cassirerowie założyli fabrykę celulozy. Zakład ten, jako pierwszy na ziemiach polskich, pracował metodą siarczanową. Celuloza włocławska rozrastała się w szybkim tempie, czego dowodem było to, że w fabryce w latach 1900–1913 zaleźnie od koniunktury i zbytu produktów pracowało od 394 do 670 robotników.

Wybór Włocławka na budowę zakładów celulozowych podyktowany był lokalizacją miasta nad rzeką Wisłą. Zakład celulozowy powstał z połączenia dwóch działających tu fabryk: istniejącej od 1897 roku celulozowni oraz papierni, utworzonej w 1906 roku. Po upaństwowieniu tych przedsiębiorstw w okresie Polski Ludowej utworzono jeden zakład – Zakłady Celulozowo-Papiernicze. Przedsiębiorstwo w latach 1950–1980 było permanentnie modernizowane, usprawniano w nim procesy produkcyjne. Pomimo prowadzonych inwestycji celuloza włocławska znajdowała się w 1968 roku, wg opinii znawców tego typu obiektów, w złym stanie technicznym. Stopień zużycia majątku trwałego był na poziomie 48,5%, z tego maszyny zużyte były nawet w 65,9%. W latach siedemdziesiątych, wobec podjęcia budowy Kombina-

²⁰ T. Dziński, *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004, s. 95–154.

tu Celulozowo-Papierniczego w Świeciu, zaniechano głębokiej modernizacji zakładu. Prowadzono tylko w nim niezbędne prace w celu utrzymania produkcji „w toku”. W 1989 roku przeprowadzono w nim ostatnią modernizację polegającą na przebudowie maszyny papierniczej do produkcji papieru toaletowego. Zakład upadł w 1994 roku, hale fabryczne sukcesywnie są burzone.

Drugim przedsiębiorstwem z tej grupy wytwórczości była Fabryka Papieru i Tektury R. Saenger zatrudniająca w 1913 roku około 232 pracowników. W 1897 roku powstała we Włocławku fabryka farb i lakierów, której założycielami byli Mieczysław Sachnowski oraz Michał i Józef Kochanowiczowie²¹.

Założona przez Mieczysława Sachnowskiego oraz Michała i Józefa Kochanowiczów fabryka farb i lakierów po pierwszej wojnie światowej, pomimo rozgrabienia majątku, wznowiła produkcję. Przedsiębiorstwo nazwano: Fabryka Lakierów i Farb Towarzystwo Nobiles Kochanowicz, Sachnowski i Co SA. Po zakończeniu drugiej wojny światowej firma została upaństwowiona. Do połowy lat sześćdziesiątych XX wieku zakład wykorzystywał dziewiętnastowieczne obiekty i zamortyzowany park maszynowy. Po jego rozbudowie, w 1969 roku, starą fabrykę zlikwidowano. Nowy obiekt posiadał zwiększone moce produkcyjne. Przed rozbudową w 1960 roku szacowano je na 7696 ton farb i lakierów, w nowej fabryce, w 1972 roku, wzrosły one do około 68 000 ton wyrobów. Fabryka produkowała lakiery samochodowe, farby dla przemysłu maszynowego, meblarskiego itp. W roku 1993 Nobiles został przekształcony w spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością. W roku 1996 roku AkzoNobel wykupił 100% udziałów od załogi. W 2007 roku Nobiles zmienił nazwę na AkzoNobel Coatings.

Na tle zaprezentowanych miast dolnej Wisły uprzemysłowienie Płocka w XIX wieku było bardzo skromne. Miasto w drugiej połowie XIX wieku posiadało dwie małe fabryki: uruchomioną w 1870 roku przez Mojżesza Sarne, najpierw jako warsztat naprawczy maszyn rolniczych, a od 1880 roku działała już fabryka maszyn rolniczych. Zakład ten specjalizował się w produkcji podstawowych maszyn rolniczych, czyli młocarni, wialni, grabi konnych, pługów żelaznych, sieczkarni itp.

W 1870 roku Mojżesz Sarna utworzył warsztat naprawczy maszyn rolniczych. Wykorzystując rosnące zapotrzebowanie rynku dziesięć lat później, w 1880 roku, zakupił maszynę parową i wówczas uruchomił fabrykę maszyn rolniczych. Zakład ten specjalizował się w produkcji podstawowych maszyn rolniczych, czyli młocarni, wialni, grabi konnych, pługów żelaznych, sieczkarni itp. W latach międzywojennych fabryka pracowała nadal, zwiększono w niej zatrudnienie do około 100 pracowników. Obok tego przedsiębiorstwa działały również fabryki o zbliżonym profilu nastawione na ob-

²¹ W. Stankowski, *Życie gospodarcze Włocławka w XIX wieku*, [w:] J. Staszewski (red.), *Włocławek...*, t. I, s. 452–467.

sługę rolniczego zaplecza Płocka: fabryka Stowarzyszenia Rolniczego oraz fabryka M. Marguliesia. W okresie drugiej wojny światowej okupant hitlerowski dokonał scalenia dwóch fabryk maszyn rolniczych Mojżesza Sarny i M. Maruliesia i utworzył przedsiębiorstwo o nazwie Maschienen-Industrie. Obok produkcji maszyn rolniczych zakład wytwarzał granaty. Po zakończeniu wojny zakład stał się własnością państwa. Pracował pod nazwą Płockie Zakłady Maszynowe, a w 1974 roku utworzono na jego bazie Fabrykę Maszyn Żniwnych im. Marcelego Nowotki. Był to jedyny w kraju producent kombajnów zbożowych o nazwach: Vistula i Bizon. Pierwotna produkcja kombajnów została oparta na licencji radzieckiej. W oparciu o nią zbudowano pierwszych 40 maszyn typu ZMS-4. Licencję tę zarzucono, wprowadzając rodzimą konstrukcję Vistula i nowocześniejszą Bizon. Kombajn Vistula miał wydajność 1,5 kg zboża na sekundę. W praktyce mógł zbierać plony przy urodzaju 30 kwintali na ha, ponieważ powyżej tej wielkości „zapychał się”. „Bizon” był wydajniejszą maszyną. Zbierał dziennie zboże z arealu 15 ha i przez to był dwukrotnie wydajniejszy niż „Vistula”. Pojawiła się również wersja unowocześniona „Super Bizon” o szerokości 5,2 m. Potrafił on zbierać dziennie plon z arealu 24 ha. W latach siedemdziesiątych XX wieku w Płocku produkowano około 2000 sztuk kombajnów zbożowych i około 6000 żniwiarek. Po transformacji gospodarki polskiej w kierunku wolnego rynku zakład popadł w kłopoty ekonomiczne. Zaprzestano produkcji kombajnów, które okazały się w warunkach wolnego rynku maszynami mniej sprawnymi i wydajnymi niż podobne produkowane w Europie Zachodniej. Kolejną z przyczyn upadku zakładu były bankructwa PGR, głównego odbiorcy kombajnów. W 1993 roku zakład poddano programowi naprawczemu, ustanawiając nad nim zarząd komisaryczny. Restrukturyzacja przedsiębiorstwa nie powiodła się. Dnia 1 lipca 1996 roku postawiono przedsiębiorstwo w stan likwidacji. Sąd wojewódzki ogłosił upadłość fabryki 10 czerwca 1998 roku.

Dru ga fabryka powstała w 1884 roku. Była to spółka akcyjna ziemian płockich, którą nazwano: Nitkowski, Born i Spółka. Zakład posiadał szeroki profil produkcji nastawiony na obsługę rynku rolnego. Spółka ta zaspokajała potrzeby miejscowego rolnictwa. W 1913 roku stworzono w tym zakładzie 61 miejsc pracy. Przemysł spożywczy w Płocku powstał w 1877 roku. Uruchomiono wówczas krochmalnię, a w 1884 roku powstał młyn wodny Gotfryda Reu. Zakłady te nie były duże, średnio zatrudniały do 10 osób. Do rodziny Blumbergów należała największa w mieście cegielnia, która w 1884 roku zatrudniała aż 33 robotników. Wypalono w niej, w jednym roku, prawie milion cegieł. Natomiast u progu XX wieku powstała w Płocku mała stocznia rzeczna specjalizująca się w naprawie statków pasażerskich i towarowych kursujących po Wiśle. U schyłku XIX wieku w przemyśle i rzemiośle Płocka pracowało około 1533 pracowników. W Płocku w roku 1904 zarejestrowane były 32 większe zakłady²².

²² M. Chudzyński, *Dzieje miasta...*, s. 335 i n.

W latach II Rzeczypospolitej i drugiej wojny światowej

Na mapie administracyjnej odrodzonej Polski miasta dolnej Wiśły, Włocławek i Płock, znalazły się w województwie warszawskim, Toruń, Grudziądz i Kwidzyn w województwie pomorskim, a Bydgoszcz w województwie wielkopolskim. W dniu 1 kwietnia 1938 roku przeprowadzono reformę podziału administracyjnego państwa, na mocy której Włocławek wyłączono z województwa warszawskiego i włączono do województwa pomorskiego, Bydgoszcz przeszła z województwa wielkopolskiego do województwa pomorskiego. Płock pozostał w województwie warszawskim.

W latach międzywojennych praktycznie nie uległa zmianie sieć dróg lądowych i linii kolejowych, którą wytyczono w drugiej połowie XIX wieku. Usprawniono jedynie ruch na drodze biegnącej z Łodzi do Włocławka i dalej do Torunia i Bydgoszczy. Przyczyniło się do tego wybudowanie w 1930 roku mostu we Włocławku na małej rzece Zgłowiączka. Doniosłe znaczenie dla modernizacji ruchu drogowego miało oddanie do użytku w 1937 roku mostu stalowego na Wiśle we Włocławku. Ta inwestycja pozwoliła na wytyczenie trasy łączącej Wielkopolskę z Kujawami i Mazowszem. Połączono w jedną sieć drogową miasta Kalisz, Koło, Włocławek i Płock.

Na kształt struktury gałęzowej i branżowej przemysłu w miastach dolnej Wiśły w okresie dwudziestolecia międzywojennego wpływ miał rozpoczęty w Pomorskim Wojewódzkim Związku Komunalnym²³ w latach 1920–1939 proces elektryfikacji. Zyskał on miano rewolucji elektryfikacyjnej. Pomorska Elektrownia Krajowa Gródek SA zbudowała w województwie pomorskim system sieciowy wysokich napięć. Była to linia 60 kV ciągnąca się od Torunia przez Fordon, Gródek, Żur po Gdynię i Puck. Zbudowano również odgałęzienie tej linii biegnące z Gródka do Grudziądza o przesyłowym napięciu 15 kV. Elektrownia Miejska w Bydgoszczy była dysponentem linii elektrycznej 15 kV biegnącej

²³ Pomorski Wojewódzki Związek Komunalny to oficjalna nazwa województwa pomorskiego, które obok województwa wielkopolskiego, zwanego Wielkopolskim Wojewódzkim Związkiem Komunalnym, przez cały okres międzywojenny było województwem samorządowym. We wskazanych dwóch województwach samorząd terytorialny był na szczeblu województwa, powiatu i gminy. W ten sposób na tych obszarach zachowano tradycję z czasów zaboru pruskiego. W pozostałych województwach II Rzeczypospolitej nie było samorządu.

z Bydgoszczy do Solca Kujawskiego oraz drugiej linii 6 kV o długości około 50 km. W 1939 roku włączono Elektrownię Miejską w Bydgoszczy i jej linie elektryczne do sieci linii elektrycznych Pomorskiej Elektrowni Krajowej Gródek SA, tworząc połączenie Fordon–Bydgoszcz. Własną sieć elektryczną budowała Elektrownia i Gazownia w Toruniu. Powstała linia 15 kV z Torunia do Aleksandrowa Kujawskiego i Ciechoćinka. W ten sposób elektryfikacja stała się impulsem do zmiany stylu życia i sposobu produkcji.

Revolucja elektryfikacyjna Pomorza zakończyła się sukcesem dzięki uporowi, zdolnościom organizacyjnym i ogromnej wiedzy teoretycznej i praktycznej prof. inż. Alfonsa Hoffmanna. Potrafił on pozyskać do realizacji planów elektryfikacji województwa pomorskiego władze samorządu wojewódzkiego, pracowników samorządu szczebla powiatów i gmin. Prace koncepcyjne i ziemne przy budowie elektrowni wodnej „Gródek” na rzece Wdzie, rozpoczęte zostały w 1914 roku. Ich zaawansowanie nastąpiło w 1920 roku, po wejściu omawianego obszaru w skład państwa polskiego. Zakład Wodno-Elektryczny w Gródku w Powiecie Świeckim w Budowie, bo taką oficjalną nazwę miała hydroelektrownia, został w 1920 roku przejęty przez samorządowe władze województwa pomorskiego – Pomorski Wojewódzki Związek Komunalny. Budowę elektrowni kierował z polecenia Ministerstwa Przemysłu prof. inż. Alfons Hoffmann, a opiekę techniczną sprawował minister robót publicznych prof. Gabriel Narutowicz. Dnia 24 kwietnia 1923 roku prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Stanisław Wojciechowski dokonał uroczystego otwarcia elektrowni wodnej na rzece Wda w Gródku. Była to bez wątpienia w tym czasie największa elektrownia wodna w Polsce. Jej moc wynosiła 2,4 MW (rocznie elektrownia mogła wytworzyć 16,5 mln kWh prądu), a zbudowana zapora ziemna była pierwszą tego typu budowlą oddaną do użytku w niepodległej Polsce. W celu zdobycia kapitału na dokończenie inwestycji powołano spółkę akcyjną Pomorska Elektrownia Krajowa Gródek SA. W ten sposób chciano do inwestycji publicznej zachęcić jako inwestora kapitał prywatny. W tej spółce Pomorski Wojewódzki Związek Komunalny zachował większościowy 53% udział w kapitale akcyjnym (w 1936 udział samorządu wojewódzkiego w tej spółce wzrósł do 78%). Pozostałe 47%, przeznaczono jako ofertę dla kapitału prywatnego. Kredytu udzielił Bank Gospodarstwa Krajowego. Dzięki temu już w 1927 roku uruchomiono drugi blok tej elektrowni. Rola samorządu szczebla powiatu sprowadzała się do prowadzenia dystrybucji energii elektrycznej na własnym terytorium. Jako pierwsze zainteresowane były budową sieci elektrycznych na własnym terenie samorządy powiatowe miast dolnej Wisły: Chełmna, Świecia i Torunia. Zawiązały one związek celowy, opierając się na pruskim prawodawstwie z 1911 roku o tworzeniu związków celowych. Powstał Związek Elektryfikacyjny Chełmno–Świecie–Toruń, który umowę na dostawę prądu z hydroelektrownią w Gródku podpisał 5 września 1923 roku. Po podpisaniu umowy, Związek Elektryfikacyjny wskazanych powiatów otrzymał z Gródka 12 480 kWh, a w 1924 roku potrojono już dostawy do wielkości 384 615 kWh. Intensywna rozbudowa linii przesyłowych energii elektrycznej z elektrowni wodnej w Gródku w kierunku głównego

odbiorcy Związku Elektryfikacyjnego Chełmno–Świecie–Toruń pozwoliła w listopadzie 1924 roku zelektryfikować Chełmno, na początku 1925 roku Chełmżę, 1925 roku dostarczono prąd do Grudziądza, a w 1927 roku zbudowano linię elektryczną z Gródka przez Fordon do Torunia. Związek Elektryfikacyjny Chełmno–Świecie–Toruń do 1927 roku dysponował około 150 km siecią energetyczną o napięciu 15 kV. Dwa lata później, w roku 1929 łączna długość sieci elektrycznej Związku wyniosła 320 km, z tego 270 km linii 15 kV i 50 km linii niskiego napięcia. W latach dwudziestych w celu elektryfikacji powiatów powstały: Związek Powiatów Chojnice–Tuchola–Sępólno oraz Związek Wąbrzeźno–Brodnica–Lubawa–Działdowo–Lipno–Rypin. Od 1 czerwca 1928 roku prąd elektryczny z Pomorskiej Elektrowni Krajowej Gródek S.A. przesłano nowo wybudowanymi liniami elektrycznymi do Gdyni. Budowa linii przesyłowej z elektrowni wodnej w Gródku do Gdyni wynikała z obowiązku nałożonego na Pomorską Elektrownię Krajową Gródek SA przez rząd. Zbudowano wówczas linię 60 kV. Była to najdłuższa, bo licząca 142 km budowa elektryczna w owym czasie w Polsce. Wzrost zapotrzebowania na energię elektryczną płynącą z Gdyni wymusił budowę drugiej elektrowni wodnej w Żurze, położonej również na rzece Wda, 10 km powyżej elektrowni Gródek. Obok prof. inż. Alfonsa Hoffmanna konsultantem tej elektrowni był prof. Karol Pomianowski. Elektrownia w Żurze powstała w rekordowym czasie zaledwie dwóch lat 1928–1929. Dnia 22 grudnia 1929 roku rozpoczęła pracę pierwsza turbina, a dnia 27 stycznia 1930 roku druga. Była to elektrownia szczytowa. Elektrownie wodne w Gródku i Żurze mogły potencjalnie wyprodukować rocznie 30 mln kWh prądu, a odbiorcy zgłaszali zapotrzebowanie na około 25,4 mln kWh. Istniała więc potencjalna rezerwa mocy²⁴.

Produkcją urządzeń elektrycznych poprawiających codzienną jakość życia zajmowała się utworzona w 1933 roku z inicjatywy profesora Alfonsa Hoffmanna Fabryka Grzejników w Gródku. Wytwarzano w niej: piecyki elektryczne z trzystopniową regulacją mocy grzewczej, piece elektryczne rurowe opancerzone, przeznaczone do ogrzewania garaży, bojler elektryczne do podgrzewania wody (zwano je również wankami), piece wentylatorowe do ogrzewania hal fabrycznych, kuchenki jedno-, dwu- i trójpłytkowe, kuchnie z piekarnikami elektrycznymi, żelazka, samowary, czajniki elektryczne itp. asortyment. Fabryka realizowała także specjalne zamówienia na ogrzewanie kościołów i innych obiektów użyteczności publicznej.

Rozbudowa potencjału przemysłowego miast dolnej Wisły w międzywojniu miała bezpośredni wpływ na wzrost liczby ludności w tych

²⁴ Za: S. Kamosiński, *Rewolucja elektryfikacyjna w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, [w:] Z. Biegański, W. Jastrzębski (red.), *Rozważania i badania z perspektywy 90. Rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, Bydgoszcz 2010.

ośrodkach. Toruń, stolica województwa pomorskiego, w roku 1921 liczył 38 469 mieszkańców, a w roku 1931 ich liczba wzrosła do 54 280 osób. W 1939 roku w Toruniu mieszkało 78 769 osób. Bydgoszcz w 1921 roku liczyła około 89 000 mieszkańców, natomiast w okresie największej koniunktury gospodarczej, w 1929 roku mieszkało w mieście 118 000 osób. W przededniu drugiej wojny światowej liczba mieszkańców przekroczyła 140 000 osób. Grudziądz, obok Bydgoszczy, uznawany za najważniejsze miasto przemysłowe dolnej Wisły, w 1921 roku, liczył 35 500 mieszkańców, w 1931 roku 54 000 osób, a w 1939 roku 59 200 osób. Wzrosła liczba ludności Włocławka z 40 300 w 1921 roku do 56 000 w 1931 roku i 68 100 w 1939 roku. Płock, położony w województwie warszawskim uzyskał znacznie niższe wskaźniki przyrostu liczby ludności: 1921 rok 25 700 osób, 1931 rok 30 700 i 1939 rok 35 200 osób.

W byłym zaborze pruskim po ustąpieniu administracji pruskiej rozpoczął się na ogromną skalę proces spolszczenia przedsiębiorstw oraz zakładania przez Polaków nowych przedsiębiorstw. Dynamika tych dwóch zjawisk utrzymała się aż do reformy walutowej 1924 roku. Spolszczenie przemysłu polegało na wykupywaniu z rąk niemieckich właścicieli ich zakładów przemysłowych. Akcja zakładania nowych przedsiębiorstw spotęgowana była narastającą inflacją. Emocje tego okresu oddaje wypowiedź ówczesnego obserwatora życia gospodarczego Z. Dalskiego, który stwierdził, że „szczególne ożywienie działalności założycielskiej w roku 1920 przypisać należy głównie nadmiarowi pieniężnemu i ucieczce przed marką, choć odcięcie od niemieckiego organizmu gospodarczego i bojkot handlowy ze strony Niemiec pozostawały tu zawsze stałym i zasadniczym impulsem do akcji założycielskiej”²⁵. Działalność założycielską wspierały chętnie w Bydgoszczy banki polskie: Bank Ludowy i Bank Dyskontowy Towarzystwo Akcyjne, a także działające w tym ośrodku oddziały banków poznańskich, na przykład Bank Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, oddział Banku Gospodarstwa Krajowego, Bank Dyskontowy czy Bank Bydgoski. Podobną rolę spełniała Komunalna Kasa Oszczędności.

Owoce wspomnianej akcji założycielskiej było uruchomienie w Bydgoszczy przedsiębiorstw gałęzi elektrotechnicznej. O założeniu w Bydgoszczy fabryki kabli ziemnych Kabel Polski zdecydowano 21 września 1920 roku w Poznaniu podczas zebrania założycielskiego

²⁵ Z. Dalski, *Wpływ losów waluty polskiej na życie gospodarcze zachodniej Polski*, Poznań 1922, s. 70.

tego przedsiębiorstwa. Odbyło się ono w siedzibie banku Związku Spółek Zarobkowych. Wskazany Bank wykupił 90% kapitału akcyjnego Kabla Polskiego. Pierwsza partia kabli w Bydgoszczy została wyprodukowana w 1923 roku. Zakład zatrudniał w 1929 roku 654 pracowników.

Kabel Polski w Bydgoszczy to przedsiębiorstwo powołane w 1920 roku. W październiku 1920 roku rozpoczęły się prace ziemne przy budowie fabryki. Na miejsce wybrano teren przy ulicy Fordońskiej w Bydgoszczy, znajdujący się poza dzielnicami mieszkalnymi miasta. Uroczyste otwarcie fabryki nastąpiło 4 czerwca 1923 roku. Była to pierwsza polska fabryka kabli ziemnych. Przełomowym wydarzeniem w dziejach zakładu był pożar, który wybuchł w lutym 1927 roku. Zakład został całkowicie strawiony przez ogień. Przedsiębiorstwo było ubezpieczone w Towarzystwie Ubezpieczeń Poznańsko-Warszawskiego Banku Akcyjnego i za uzyskane odszkodowanie wynoszące 1 520 000 zł zakład został w roku 1928 roku odbudowany. Odbudowę przedsiębiorstwa połączono z jego rozbudową, co pozwoliło zwiększyć jego produkcję w 1929 roku w stosunku do 1926 roku o 80%. Asortyment produkcji kabli był różnorodny. Przede wszystkim realizowało zamówienia rządowe. Z inicjatywy Kabla Polskiego w Bydgoszczy podjęto nową inwestycję w postaci budowy fabryki kabli w Lubartowie w Centralnym Okręgu Przemysłowym. Średnie zatrudnienie w fabryce wynosiło, w 1924 roku 180 pracowników, w 1928 roku 390, 1932 roku 175, a w 1938 roku – 350.

W latach Polski Ludowej zakład pracował w niezmienionej lokalizacji. Po transformacji ustroju gospodarczego i politycznego w 1989 roku Bydgoska Fabryka Kabli wespół z Fabryką Kabli w Ożarowie oraz Fabryką Kabli Załom w Szczecinie powołały przedsiębiorstwo Elektrim Kable SA, które 14 grudnia 2001 roku przejęła spółka TELE-FONIKA. Bydgoski zakład specjalizuje się w tej spółce w produkcji kabli niskich, średnich, wysokich i ekstra wysokich napięć. W roku 2003 roku, po zakończeniu ważnej dla bydgoskiej fabryki inwestycji, uruchomiono nowe linie produkcyjne kabli średnich i wysokich napięć w izolacji XLPE. W Bydgoszczy pracuje siedem linii XLPE.

Drugim przedsiębiorstwem gałęzi elektrotechnicznej w Bydgoszczy była utworzona 1 marca 1923 roku Fabryka Artykułów Elektrotechnicznych inż. Stefan Ciszewski.

Fabryka Artykułów Elektrotechnicznych inż. Stefana Ciszewskiego założona została w 1923 roku. W roku 1926 roku Stefan Ciszewski, by zdobyć kapitał na rozwój przedsiębiorstwa, przyjął wspólnika Mieczysława Kutnickiego. Fabryka zmieniła wówczas nazwę na Fabrykę Artykułów Elektrotechnicznych inż. S. Ciszewski i Spółka. W roku 1937 spółka z ograniczoną odpowiedzialnością została przekształcona w spółkę akcyjną, akcje zostały przejęte przez rodzinę. Fabryka produkcję opierała całkowicie na własnej, oryginalnej myśli technicznej. Zatrudnienie w przedsiębiorstwie wynosiło: w 1928 roku 139 osób, 1933 roku 170 osób, w 1937 roku 247, w 1938 roku 468 pracowników i w 1939 roku 526 osób.

W okresie okupacji hitlerowskiej fabryka pracowała pod nazwą Fabryk für Elektrotechnische Erzeugnisse Bromberg. Zatrudniano w niej głównie jeńców wojennych oraz więźniów. Po zakończeniu działań wojennych w Bydgoszczy, w kwietniu 1945 roku, maszyny i urządzenia znajdujące się w zakładzie zostały wywiezione w głąb ZSRR na polecenie sowieckiej tak zwanej komisji demontażowej. Trafiły one do zakładów elektromechanicznych w Leningradzie. Wywieziono 180 maszyn. Do Bydgoszczy przywieziono natomiast na miejsce zdemontowanych pojedyncze maszyny w celu uruchomienia produkcji. Między styczniem i kwietniem 1946 roku jako rekompensatę za utracone na rzecz ZSRR mienie do fabryki przewieziono maszyny z firmy Schortmann w Lipsku.

W latach Polski Ludowej przejęte przez państwo przedsiębiorstwo nazwano Zakłady Radiowe „Eltra”. Podstawowy asortyment produkcji, obok gniazd elektrycznych, włączników, przełączników itp., stanowiły radiodbiorniki tranzystorowe oraz kalkulatory elektroniczne z rodziny „Brda”. Klienci indywidualni cenili radiodbiorniki za trwałość i design. Obok produkcji cywilnej w zakładzie powstawała produkcja „S” – wyroby specjalne dla wojska. Były to głównie półzłącza teletechniczne jednoparowe i dwuparowe, pięcioparowe i dziesięcioparowe. W latach PRL w fabryce „Eltra” pracowało: w 1956 roku 1591 osób, w 1962 roku około 267 osób i liczba ta już w niewielkim stopniu się zmieniała. Załoga tego przedsiębiorstwa była sfeminizowana. W roku 1988 przedsiębiorstwo włączono do ogólnopolskiego programu elektronizacji gospodarki narodowej, dlatego zdecydowano się na jego rozbudowę. W roku 1991 Zakłady Radiowe „Eltra” przekształcone zostały w jednoosobową spółkę skarbu państwa. Ten krok pozwolił na sprzedaż przedsiębiorstwa, w 1998 roku skandynawskiej grupie kapitałowej LEXEL A/S należącej do Schneider Electric. W roku 2003 zakład został związany z szczecińską firmą ELDA, również wchodzącą w skład grupy Schneider Electric. Po tej fuzji, zakład działa pod nazwą Elda-Eltra-Elektronika SA. Ze względu na otwarcie rynku polskiego na rynki krajów wysokorozwiniętych w 1995 roku Eltra zaprzestała produkcji radiodbiorników i ograniczyła produkcję wyłącznie do osprzętu elektroinstalacyjnego oraz telekomunikacyjnego, czyli gniazd elektrycznych, wtyczek, włączników, przełączników, a także systemów sterowania i komunikacji²⁶.

Przedsiębiorstwo produkowało w oparciu o własne rozwiązania konstrukcyjne wieszaki i podstawki do lamp, wtyczki porcelanowe, gniazda wtykowe pod tynk, włączniki jednostronne i dwustronne, gniazda bezpiecznikowe i inny sprzęt instalatorski. Firma, korzystając z pomyślnej koniunktury potrzebowała kapitału niezbędnego do rozwoju. Z tego powodu w 1937 roku zakład przekształcono w spółkę akcyjną

Do nowo uruchomionych w Bydgoszczy fabryk w okresie założycielskim (tzw. grynderskim) zaliczano również: Fabrykę Wyrobów Gumowych „Kauczuk” SA, spółkę Karbid Wielkopolski, utworzoną w 1922 roku. Innowacyjny charakter miało uruchomione w Bydgosz-

²⁶ Za: 50 lat Zakładów Radiowych Eltra w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1973.

czy w 1926 roku przedsiębiorstwo należące do Mariana Działkiewicza. Przyjęło ono nazwę Bydgoska Fabryka Papierów, Płyt i Chemikali Fotograficznych „Alfa”. Przedsiębiorstwo zatrudniające w 1928 roku 75 pracowników dostarczało na rynek ogólnopolski papiery fotograficzne, odczynniki fotograficzne, klisze fotograficzne itp. asortyment. Nowoczesny asortyment produkcji sprawił, że zakład nie odczuł mocno negatywnych skutków kryzysu ekonomicznego lat 1929–1933. W okresie największej depresji, w 1932 roku, firma się rozrastała, czego dowodem był przyrost zatrudnienia do 85 pracowników²⁷.

Bydgoska Fabryka Papierów, Płyt i Chemikali Fotograficznych „Alfa” w latach okupacji hitlerowskiej działała jako „OPTA”, a w okresie Polski Ludowej, w 1949 roku, powołano Bydgoskie Zakłady Fotochemiczne „Foton”. Zakład w 1976 roku zatrudniał około 900 pracowników, głównie kobiety. Podstawowy asortyment produkcji nie uległ zmianom od czasów II Rzeczypospolitej. Zwiększono tylko skalę produkcji, którą prowadzono w oparciu o angielską technologię. Dla potrzeb realizacji umowy licencyjnej, od 1969 roku, zbudowano dla „Fotonu” nowe obiekty przy ulicy Pięknej w Bydgoszczy. Licencję na skalę przemysłową wdrożono w 1975 roku. W latach siedemdziesiątych podjęto również produkcję papierów rejestracyjnych EKG oraz taśm rejestracyjnych prędkości pociągów. W dniu 28 lutego 1992 roku na skutek przekształcenia zakładu w jednoosobową spółkę skarbu państwa powstał FOTON SA, którego pakiet większościowy akcji w 1997 roku przejęła czeska firma FOMA Bohemia Ltd z Hradec Kralove. W związku z postępowaniem technologicznym i pojawieniem się fotografii cyfrowej zakład w Bydgoszczy kontynuował produkcję materiałów dla obrazowej diagnostyki medycznej oraz papierów dla rejestratorów na przykład prędkości. Pogorszenie się koniunktury gospodarczej spowodowało to, że 1 stycznia 2007 roku firma FOTON SA postawiona została w stan likwidacji, a na jej gruzach wyrosła mała firma FOTON-BIS Sp. z o.o.

W strukturze branżowej przemysłu Bydgoszczy istotne miejsce zajmowały fabryki rowerów. Jedną z największych były Zakłady Rowerów i Motocykli „Tornado”. Zakład ten utworzony u zarania XX wieku został rozbudowany w 1927 roku do dużej fabryki rowerów, zatrudniającej 320 pracowników.

Pokłosiem akcji założycielskiej było uruchomienie w Bydgoszczy przemysłu papierniczego. W 1920 roku powstała Wielkopolska Fabryka Papieru, a w 1927 roku Fabryka Tektury i Papieru Fordon. Jednym z większych przedsiębiorstw poligraficznych w kraju były Bydgoskie

²⁷ S. Kamosiński, *Przemiany w strukturze przemysłu wielkopolskiego w latach 1919–1939*, Poznań 2008, s. 23.

Zakłady Graficzne Instytutu Wydawniczego Biblioteka Polska. Przedsiębiorstwo zostało spolonizowane w 1920 roku przez wykup przeprowadzony z inicjatywy Władysława Kościerskiego. Dziewiętnastowieczną drukarnię Gruenauera kupił Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska. W 1939 roku pracowało w tej drukarni około 600 pracowników. Środki transportu naprawiały i produkowały w Bydgoszczy: Lloyd Bydgoski, we wcześniejszych latach nazywany Bydgoskim Towarzystwem Akcyjnym Żegluga Holowniczej oraz PKP Warsztaty Główne I Klasy, kontynuujące działalność z okresu dziewiętnastowiecznego. Podobne korzenie miała Fabryka Sygnałów Kolejowych C. Fiebrandta²⁸.

W dwudziestoleciu międzywojennym w permanentnym kryzysie pogrążył się bydgoski przemysł drzewny, który w niewielkim stopniu wykorzystywał swoje ogromne moce produkcyjne. Większość tartaków pracowała tylko dorywczo, zaspokajając lokalne potrzeby. Stało się tak na skutek pogorszenia się koniunktury na zbyt drewna, w związku z zaprzestaniem przez Niemcy importu tego surowca z Rosji.

Przedsiębiorstwa zlokalizowane w Bydgoszczy w okresie międzywojennym zaliczane były do dużych zakładów produkcyjnych. W połowie lat trzydziestych XX wieku w województwie pomorskim średnio na jedno przedsiębiorstwo przypadało 41 robotników, w Bydgoszczy było natomiast 95 osób. Ogółem na przełomie lat 1935 i 1936 liczba robotników przemysłowych w Bydgoszczy utrzymywała się w granicach 9500 osób.

Bydgoszcz w dwudziestoleciu międzywojennym wyrastała wyraźnie na silny ośrodek przemysłowy. Nieco inny charakter miał przemysł w Toruniu. Miasto to spełniało dwie ważne funkcje: administracyjną i wojskową. Nie było tu zatem wielkiego przemysłu, a proces „uprzemysłowienia miasta” w pierwszych latach niepodległości żywiłowo obserwowany w Bydgoszczy w Toruniu przebiegał spokojniej. Przemysł toruński skupiał się w krystalizującej się wyraźnie dzielnicy przemysłowej miasta na Jakubskim Przedmieściu, przy rozgałęzionej bocznicy kolejowej. W roku 1922 utworzono Fabrykę Farb Graficznych „Atra”, a w 1932 roku powstał największy zakład przemysłowy miasta Polsko-Belgijskie Zakłady Chemiczne „Polchem”. Fabryka „Atra” zatrudniała średnio około 20–30 pracowników. Nadzór nad tym zakładem sprawowały Zakłady Chemiczne Hartmann i Synowie. Główną siedzibą firmy było miasto Halle. Drugi zakład chemiczny Polsko-Belgijskie Zakłady Chemiczne „Polchem” SA były przedsiębiorstwem przemysłu nieorganicznego. Wy-

²⁸ Tamże.

tworzono w nim nawozy fosforowe, kwas siarkowy i inne chemikalia. Najstarszym przedsiębiorstwem Torunia była działająca nieprzerwanie od 1763 roku Fabryka Pierników Gustaw Weese. Była to w dwudziestoleciu międzywojennym największa fabryka tej branży w Polsce. Wypiekano w niej suchary, pierniki, keksy, produkowano wyroby z cukrów i czekolady. Zakład w 1939 roku został wykupiony przez Związek Spółdzielni Spożywców RP „Społem”. Zakład w 1939 roku zatrudniał około 200 pracowników i wyprodukował netto około 500 ton słodyczy²⁹. Większość toruńskich przedsiębiorstw były to zakłady małe, które powstały w XIX wieku i kontynuowały działalność w międzywojniu, na przykład Zakłady Przemysłowe Winkelhausen zajmujące się rektyfikacją spirytusu. Zostały one w 1927 roku przejęte przez Dyрекcję Państwowego Monopolu Spirytusowego. Ogółem w Toruniu w roku 1935 zarejestrowanych było 56 przedsiębiorstw, z tego świadectwo przemysłowe kategorii I–IV miało zaledwie 11 z nich. W przemyśle i rzemiośle miasta według danych spisów powszechnych, w 1921 roku pracowało 2864 robotników, a w roku 1931 liczba ta wzrosła do 5758 osób³⁰.

Włocławek po zakończeniu pierwszej wojny światowej i włączeniu miasta w granice II Rzeczypospolitej przeżywał podobnie jak inne miasta dolnej Wisły w pierwszej połowie lat dwudziestych czas intensywnego rozwoju fabryk, zakładów rzemieślniczych i placówek handlu oraz usług. Do roku 1927 w mieście powstało aż dwanaście nowych fabryk. Utworzono w 1920 roku Wytwórnnię Skrzyń i Opakowań, w 1923 roku Tartak Zazamcze, w 1923 roku Wytwórnnię Mebli Giętych Polaris. Ugruntowywał swoją pozycję w strukturze włocławskiego przemysłu przemysł materiałów budowlanych i ceramiki. Obok powstałych jeszcze w XIX wieku zakładów ceramicznych pojawiły się nowe: Cegielnia Miejska w 1922 roku, Cegielnia na Falbance w 1927 roku, Fabryka Kafi i Wyrobów Kamionkowych w 1922 roku oraz Fabryka Sztucznego Marmuru w 1923 roku. W 1922 roku uruchomiono produkcję w Kujawskich Superfosfatach oraz w mniejszych zakładach: Fabryce Mydła „Kujawianka” (1927 rok), Wytwórni Żywic inż. M. Górnikiewicza (1922 rok). J. Jabłonka w 1922 roku uruchomił garbarnię, a od 1918 roku dzia-

²⁹ Do innych zakładów produkujących tradycyjne toruńskie pierniki zaliczono: fabrykę Hermana i Richarda Thomasów (założony w 1857 roku) oraz założoną w 1907 roku fabrykę pierników Jana Ruchniewicza.

³⁰ K. Przybyszewski, *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939. Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994, s. 78–100.

łało największe w międzywojennym Włocławku przedsiębiorstwo budowlane Popławski i Fürstenwald z około 300 miejscami pracy. Dla fabryk włocławskich ważnym wydarzeniem było uruchomienie w 1926 roku Kujawskiej Elektrowni Okręgowej o mocy 2,8 tysięcy KW. Przyspieszyła ona proces przechodzenia fabryk z napędu parowego maszyn na napęd elektryczny. Największymi firmami miasta były te, które powstały w XIX stuleciu. Prawie 900 pracowników zatrudniała Fabryka Celulozy R. Saengera (dawniej Cassirera) oraz dwie fabryki fajansu: Fabryka Fajansu Braci Cohn i Fabryka Fajansu M. Nieszawski. Utrzymała się na rynku również fabryka produkująca manometry i inne urządzenia pomiarowe. Każda z nich zatrudniała około 400 pracowników. Według spisu powszechnego z 1931 roku z pracy w przemyśle utrzymywało się we Włocławku około 56,6% ogółu ludności miasta³¹.

Płock w międzywojniu zachował w zasadzie dziewiętnastowieczną strukturę przemysłu. Były to zwykle zakłady małe, bardziej przypominające rzemieślnicze niż przemysłowe. W mieście pracowały trzy fabryki zaspokajające potrzeby okolicznego rynku rolnego. Były to fabryki produkujące a także remontujące maszyny rolnicze Mojżesza Sarny, M. Margulies i Stowarzyszenia Rolniczego. Poza tym pracowało 9 młynów, które w okresie dobrej koniunktury zatrudniały około 120 pracowników, rzeźnia miejska (średnie zatrudnienie 85 osób), dwie stocznie rzeczne (około 100 pracowników), dwa tartaki (15 miejsc pracy). Miasto było zatem typowym ośrodkiem usługowym dla rolniczego zaplecza³².

W strukturze przemysłu miast i wsi położonych na obszarach dolnej Wisły, głównie w ośrodkach położonych na północ od Torunia i Bydgoszczy, podstawowe znaczenie miał przemysł spożywczy i drzewny. Wraz ze zmianą układu geograficznego handlu i zaprzestaniem importu przez państwo niemieckie drewna ze wschodu, wzrastały w przemyśle drzewnym miast i wsi obszarów dolnej Wisły niewykorzystane moce produkcyjne (ponad 50%). Rola zakładów drzewnych w nowej sytuacji politycznej i ekonomicznej sprowadzała się do zaspokajania potrzeb, głównie sezonowych, miejscowego rynku. Najwięcej zakładów przemysłu drzewnego znajdowało się w 1928 roku w powiecie świeckim (230), znacznie mniej w powiecie (40) i mieście Grudziądz (40), powiecie toruńskim (46),

³¹ W. Wróblewski, *Ludność i gospodarka lokalna Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] J. Staszewski (red.), *Włocławek...*, t. I, s. 262–270.

³² B. Dymek, *W latach drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka...*, s. 375.

mieście Toruniu (69). W roku 1916 w Bydgoszczy powołano do życia oparte na polskim kapitale Towarzystwo Akcyjne „Wisła”, które prowadziło akcje spolszczania tartaków, czyli ich wykupu z rąk niemieckich. Wykupiono na przykład najstarszy bydgoski tartak Marienmuhle, tartak w Kapuściskach Małych w Bydgoszczy, port drzewny nad Wisłą w Toruniu. „Wisła” posiadała łącznie 23 tartaki. Indwudziestolecie produkcja płyt i skl nowacyjny charakter miała podjęta w Bydgoszczy w międzywojennym ejek. Założono Państwowe Zakłady Przemysłu Dyktowego i Fornirowego w Bydgoszczy. Zakład ten zatrudniał w drugiej połowie lat dwudziestych ponad 250 pracowników. Do znanych w regionie producentów mebli zaliczano: zakład „Przemysł Drzewny” w Czersku, będący własnością Hermana Schutta, Polski Przemysł Drzewny w Nowem nad Wisłą, Fabrykę Mebli „Strug” w Grudziądzu, Fabrykę Wyrobów Wiklinowych w Chełmnie i wspomniane już przedsiębiorstwa bydgoskie.

Okres intensywnego uprzemysłowienia w latach Polski Ludowej

Po zakończeniu drugiej wojny miasta dolnej Wisły do 1975 roku znajdowały się w następujących województwach: Płock w warszawskim, Włocławek, Toruń, Bydgoszcz, Grudziądz, Świecie w województwie bydgoskim, Kwidzyn w gdańskim. W związku z wprowadzeniem w 1975 roku reformy podziału administracyjnego kraju, której konsekwencją było wprowadzenie 49 województw, cztery z interesujących nas miast stały się stolicami województw: Płock, Włocławek, Toruń, Bydgoszcz. Ich awans do roli miast wojewódzkich przyczynił się do przyspieszenia zachodzących w nich procesów modernizacyjnych. Ten element, obok rozbudowy dużych zakładów o ponadlokalnym znaczeniu, spowodował przyspieszenie procesów migracyjnych ludności ze wsi do miast. Płock w 1946 roku liczył 28 508 mieszkańców. W roku 1965 liczba ludności miasta wzrosła do 54 952 osób, a w 1970 roku do 71 727. Przyrost ludności odnotował również Włocławek. Miasto w 1946 roku liczyło zaledwie 48 126 osób, w 1965 roku liczba mieszkańców wzrosła do 90 500 osób, a w 1980 roku przekroczyła 107 000 mieszkańców. Bydgoszcz przeżyła w latach Polski Ludowej ogromny napływ ludności. W latach 1945–1970 ludność miasta zwiększyła się o 146 tysięcy osób. Na tak wysoki wskaźnik złożyły się w 56,5% migracje ludności, a w 43,5% przyrost naturalny. Miasto

w 1945 roku liczyło 134 500 mieszkańców, w 1960 roku liczba ta wzrosła do 232 000, a w 1970 roku do 281 000 mieszkańców. Kwidzyn z ośrodka, który w 1946 roku liczył zaledwie 7896 mieszkańców, a w 1960 roku 20 197 osób, pod koniec lat osiemdziesiątych stał się miastem prawie 30-tysięcznym.

W latach Polski Ludowej modernizowano przestrzeń wszystkich miast dolnej Wisły. W każdym z analizowanych ośrodków miejskich powstały duże przedsiębiorstwa, które były zasadniczym czynnikiem miastotwórczym. Rolę, jaka przypadła przedsiębiorstwu w tym czasie, trafnie zdefiniował socjolog Jan Szczepański, wskazując, że „zakłady mają nie tylko zadania gospodarcze, ale także polityczne, społeczne, kulturalne, edukacyjne, charytatywne i inne, [...] są to przedsiębiorstwa bez przedsiębiorcy, w których w ostatecznej instancji w ważnych sprawach nie decydują raczej ekonomiczne, ale polityczne i socjalne”³³. Z tego tytułu przedsiębiorstwa zagospodarowywały przestrzeń miast, budowały osiedla mieszkaniowe, infrastrukturę drogową, kina, domy kultury, szkoły. Własne szkoły przyzakładowe miały między innymi: Zjednoczone Zakłady Rowerowe „Romet”, Zakłady Chemiczne „Zachem” w Bydgoszczy, Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej we Włocławku, Grudziądzkie Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil” i inne. Przy zakładach pracy działały tak zwane przychodnie przyzakładowe. Kombinat Celulozowo-Papierniczy w Świeciu w 1975 roku był właścicielem 979 mieszkań, Zjednoczone Zakłady Rowerowe „Romet” w Bydgoszczy w 1957 roku 14,1% kosztów inwestycyjnych przeznaczyły na budownictwo mieszkaniowe, a nakłady na zakup maszyn wyniosły tylko 6,9%.

Nowa epoka wprowadziła odmienne wzorce architektoniczne. Śródmieścia miast dolnej Wisły zostały otoczone przez budowane na ich obrzeżach duże osiedla mieszkaniowe, Dominowała w ich przestrzeni „architektura kwadratu i prostokąta”. Były to bloki cztero- i dziesięcio-kondygnacyjne. W Płocku wyrastały osiedla Tysiąclecia i Dobrzyńska, Obrońców Stalingradu i Kolegialna. Włocławek okres intensywnego ruchu budowlanego przeżył w latach 1966–1984. W tym okresie zmianie uległ koncentryczny układ przestrzenny miasta w ułożenie pasmowe, równoległe do Wisły. Zbudowano osiedla mieszkaniowe: Zazamcze, Kazimierza Wielkiego (wschodnia część miasta), Południe. W Toruniu

³³ T. Żukowski, *Fabryki-urzędy. Rozważania o ładzie społeczno-gospodarczym w polskich zakładach przemysłowych w latach realnego socjalizmu*, [w:] W. Morawski (red.), *Zmierzch socjalizmu państwowego. Szkice z socjologii ekonomicznej*, Warszawa 1994, s. 164

nowe bloki mieszkalne powstawały w przestrzeni osiedli: Chełmińskie, Bydgoskie Przedmieście, Mokre i Podgórz. W Bydgoszczy duże osiedla mieszkaniowe jako tak zwane sypialnie miasta powstały na osiedlu Wyżyny, Kapuściska i następnie w przestrzeni włączonego do miasta Fordonu, na przykład Osiedle nad Wisłą, Osiedle GOPR i inne.

Najważniejszą inwestycją okresu Polski Ludowej w Płocku była budowa Mazowieckich Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych. Dnia 5 stycznia 1959 roku Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów podjął uchwałę w sprawie ich lokalizacji. Następnie budowę, rozłożoną na dwa etapy, poprzedziło podjęcie 8 grudnia 1960 roku uchwały Rady Ministrów o budowie zakładu, którą przedłożono do zatwierdzenia Komitetowi Ekonomicznemu Rady Ministrów. Ten zatwierdził 28 stycznia 1961 roku projekt zakładający budowę I etapu zakładu, w którym miano przerabiać 2 mln ton ropy³⁴.

Uruchomienie Mazowieckich Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych w Płocku związane było z budową rurociągu „Przyjaźń”. Jego historia rozpoczyna się z chwilą podpisania porozumienia między rządami Związku Radzieckiego (ZSRR), Polski, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Czechosłowacji i Węgier. Prace ziemne przy budowie rurociągu rozpoczęły się 2 maja 1960 roku od Płocka w kierunku na wschód i zachód. Zakończyły się one 19 października 1963 roku. Dnia 7 listopada 1963 roku rurociągiem „Przyjaźń” popłynęła ropa do Polski. Na obszarze Polski rurociąg ten przekroczył, jak podkreślali ówczesni publicyści, aż 18 rzek, w tym Wisłę i Bug, 17 bagien, 26 linii kolejowych, 180 dróg. Przez Polskę biegnie odcinek liczący 675 km. Nad rurociągiem i jego bezawaryjną pracą czuwało przedsiębiorstwo transportowe Przedsiębiorstwo Eksploatacji Rurociągu Naftowego „Przyjaźń”.

Pierwszą destylację rurowo-wieżową (DRW) przeprowadzono w Płocku 17 sierpnia 1964 roku, a pierwszy etap budowy kombinatu zakończono 21 grudnia 1966 roku. Mazowieckie Zakłady Rafineryjne i Petrochemiczne w latach siedemdziesiątych XX wieku przerabiały rocznie 13 mln ton ropy, a produkty rafineryjne i petrochemiczne obejmowały aż 63 asortymenty. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych Petrochemia w Płocku pokrywała w 80% zapotrzebowania kraju na paliwa płynne, w 80% na gaz płynny, 75% na asfalty drogowe i przemysłowe. Zakład zatrudniał ponad 8500 pracowników³⁵.

³⁴ A. Bocheński, *Wędrowki po dziejach przemysłu polskiego 1945–1970*, Kraków 1997, s. 365–369.

³⁵ M. Woźniak, *Życie gospodarcze miasta w latach 1950–1970 i perspektywy rozwoju*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka...*, s. 490 i n.

Po transformacji systemu gospodarczego w Polsce w 1989 roku Mazowieckie Zakłady Rafineryjne i Petrochemiczne zostały w lipcu 1993 roku przekształcone w jednoosobową spółkę skarbu państwa. Powstała spółka o nazwie Petrochemia Płock SA. W roku 1999 połączyła się z Centralą Produktów Naftowych „CPN” SA (przekształcona 1 grudnia 1995 roku w jednoosobową spółkę skarbu państwa,) tworząc Polski Koncern Naftowy ORLEN SA. W roku 2000 do spółki należało 60% udziału w sprzedaży hurtowej i 40% w sprzedaży detalicznej paliw silnikowych w Polsce.

Dziewiętnastowieczne tradycje naprawy statków rzecznych kontynuowała w Płocku stocznia rzeczna. Rozbudowano ją po 1960 roku, przez co wzrosło zatrudnienie w tym zakładzie do ponad 700 pracowników. Przedsiębiorstwo wyspecjalizowało się w produkcji 500-tonowych motorowych barek. W Płocku duże znaczenie w strukturze przemysłu, podobnie jak we wcześniejszych okresach, miał przemysł spożywczy. W Polsce Ludowej znany był z Petrochemii i z produkcji kombajnów. Powstawały one w Fabryce Maszyn Żniwnych im. Marcelego Nowotki.

Przemysł spożywczy w Płocku po drugiej wojnie światowej kontynuował miejscowe tradycje. Wykorzystywano rolnicze zaplecze miasta. W latach PRL do rangi Kombinatu rozbudowano Zakłady Mięsne, które w początku lat siedemdziesiątych zatrudniały około 1200 osób. Płockie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego powstały w 1943 roku. Zapoczątkowało ich historię uruchomienie kwaszarni kapusty. Po gruntownej modernizacji zakładu w latach sześćdziesiątych uruchomiono linię produkcyjną koncentratów, soków, kompotów, konserw warzywnych. W 1951 roku powstały Zakłady Jajczarsko-Drobiarskie jako największy zakład wylęgowy w kraju. Przemysł młynarski reprezentowały Zakłady Zbożowo-Młynarskie PZZ. Zakłady prowadziły skup, przechowalnictwo, konserwację i zbył produktów zbożowych oraz przerabiały zboże w trzech młynach i śrutowni na obszarze Płocka i kilku zakładach poza miastem.

Włocławek, podobnie jak Płock, zasadniczą falę uprzemysłowienia przeszedł u schyłku lat sześćdziesiątych XX wieku. Została ona po części wymuszona przez mieszkańców miasta i terenowe organy władzy i administracji państwowej. W 1964 roku zwróciły one uwagę, że „w przeprowadzonym bilansie siły roboczej nadwyżki przekraczają aż 9000 osób. [...] Miasto Włocławek odczuwa także w znacznym stopniu skutki niekorzystnej struktury istniejącego przemysłu. Przeszło 70% przemysłu Włocławka to gałęzie o najniższej płacy, co wpływa zarówno na dalsze pogłębianie trudności na rynku pracy, jak i poziom życia ludności oraz kierunki i charakter rozwoju gospodarczego miasta”. Ta niekorzystna dla dokonań władz Polski Ludowej opinia spowodowała akcję uprzemysło-

wienia miasta. Od 1966 roku Włocławek stał się ogromnym placem budowy. Rozbudowywano istniejące tu przedsiębiorstwa, w tym: Kujawską Fabrykę Farb i Lakierów Polifarb-Nobiles, Fabrykę Porcelany Stołowej, Fabrykę Lin i Drutu „Drumet II”. Rozszerzano asortyment wyrobów Kujawskiej Fabryki Manometrów MERA-KFM, połączono pod jednym kierownictwem rozdrobnione zakłady produkcji i naprawy maszyn rolniczych. Powstały w ten sposób Kujawskie Zakłady Maszyn Rolniczych „Wisła”, które rozpoczęły współpracę z warszawskim Ursusem i pracowały jako Zakłady Mechaniczne „Ursus”. Rozbudowano i zmodernizowano Włocławskie Zakłady Celulozowo-Papiernicze. Następował proces koncentracji przedsiębiorstw przemysłu spożywczego. W miejsce trzech przedwojennych fabryk cykorii powołano jedno scentralizowane państwowe przedsiębiorstwo: Kujawskie Zakłady Koncentratów Spożywczych. Rozszerzono asortyment produkcji Kujawskich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego oraz Zakładów Wytwórczych „Społem”. Wybudowano Zakłady Azotowe „Włocławek” oraz elektrownię i stopień wodny na Wiśle.

Budowę Zakładów Azotowych „Włocławek” rozpoczęto w 1967 roku. Zakład zbudowano na gruntach pierwotnie przeznaczonych pod fabrykę skreśloną z centralnych inwestycji „Kujawskie Zakłady Włókien Sztucznych”. Profil produkcji tego zakładu ukierunkowano na wytwarzanie amoniaku i saletry amonowej. Niezbędny surowiec do produkcji, radziecki gaz ziemny, doprowadzono do Włocławka odnogą rurociągu z Puław. Budowa zakładu prowadzona była w kilku etapach. Zakład powstał w oparciu o francuską licencję firmy ENSA. Firma w umowie zobowiązała się do dostarczenia do Włocławka kompletnej dokumentacji oraz zapewniała pomoc przy budowie obiektu. Podpisana w 1967 roku umowa z francuskim kontrahentem została w 1967 roku przez dziennik „Le Monde” określona jako największy kontrakt, jaki został kiedykolwiek podpisany przez francuską firmę. Kujawskie Zakłady Azotowe we Włocławku uruchomiono w 1971 roku. Następnie zbudowano między innymi rurociąg solanki Włocławek–Bydgoszcz (1978 rok), rurociąg Włocławek–Inowrocław (1979 rok), pierwszy i drugi kocioł elektrociepłowni (1979–1980), wytwórnię PCV (1983 rok), oczyszczalnię ścieków.

W okresie transformacji systemu gospodarczego i politycznego w Polsce po 1989 roku przedsiębiorstwo zostało sprywatyzowane, nadal jednak skarb państwa zachował w nim udziały. Firma występuje obecnie pod nazwą Zakłady Azotowe Anwil SA GK Włocławek i zaliczana jest do dużych zakładów regionu kujawsko-pomorskiego. Na „Liście 500” dziennika „Rzeczpospolita” tę Grupę Kapitałową notowano na następujących pozycjach: 125 w 2003 roku, 113 w 2004 roku, 133 w 2005 roku, 96 w 2006 roku, 81 w 2007 roku, 99 w 2008 roku, 158 w 2009 roku i 116 w 2010 roku. Przedsiębiorstwo wytwarza nawozy azotowe, część z nich eksportuje. Udział eksportu w sprzedaży wynosił w 2006 roku 32,6%, w 2007 roku 49%, 2008 roku 46,5%,

w 2009 roku 41,5%, w 2010 roku 44%. Zakłady Azotowe Anwil SA GK Włocławek są znaczącym pracodawcą w regionie. W 2006 roku zatrudniały 3480 pracowników, w 2009 roku 3392 osoby, a w 2010 roku 3236. Zatrudnienie jest stabilne.

Wizytówką Włocławka w latach Polski Ludowej były Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej. W latach 1963–1966 zbudowano praktycznie od podstaw nową fabrykę ceramiki stołowej. Wyrosła ona w kolejnej dekadzie do największego w Polsce producenta ceramiki stołowej z fajansu i porcelitu. Wyroby te ceniono przede wszystkim za oryginalne wzornictwo. Na skutek inwestycji przemysłowych prowadzonych u schyłku dekady lat sześćdziesiątych zatrudnienie w przemyśle Włocławka wzrosło z 13 800 pracowników w 1965 roku do 18 556 osób w 1970 roku³⁶.

Intensywnym procesem uprzemysłowienia w latach Polski Ludowej został objęty Toruń. Po wojnie miasto utraciło funkcję stolicy województwa na rzecz Bydgoszczy. Ośrodek ten zyskał w 1945 roku Uniwersytet Mikołaja Kopernika, który pozwolił na budowę w Toruniu silnego ośrodka edukacji wyższej. Uniwersytet wkomponowano w zabytkową przestrzeń miasta. Ponieważ zniszczenia wojenne w Toruniu były stosunkowo niewielkie, w szybkim tempie udało się uruchomić produkcję w przedwojennych, drobnych przedsiębiorstwach. Od lat pięćdziesiątych rozpoczął się w Toruniu intensywny proces uprzemysłowienia miasta. W 1947 roku utworzono niewielkim nakładem kapitału Toruńskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego, a w 1948 roku zapadła decyzja o budowie Pomorskich Zakładów Wytwórczych Aparatury Niskiego Napięcia „Apator”. W 1951 roku miasto wzbogaciło się o kolejne dwa nowe obiekty przemysłowe: Zakłady Jajczarsko-Drobiarskie oraz Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych.

Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych utworzone były w 1951 roku. Zakład ten w Polsce Ludowej pracował głównie w celu realizacji zamówień płynących z Ministerstwa Obrony Narodowej oraz Centralnego Urzędu Zaoptowania Górnictwa. Na początku lat siedemdziesiątych zatrudniał około 600 osób, w tym 500 kobiet. W roku 1991 Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych zostały wykupione przez pracowników w nim zatrudnionych. Utworzona w ten sposób spółka pracownicza, korzystając z nowoczesnych technologii, wykreowała na rynku konsumenckim rozpoznawalną i cenioną markę materiałów opatrunkowych. Wykorzystując pomyślną koniunkturę Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych SA rozpoczęły inwestycje bezpośrednie na Ukrainie i w Rosji (w 2003 roku zbudowano

³⁶ H. Rochnowski, *Zarys przemian gospodarki i infrastruktury technicznej Włocławka w latach 1945–1990*, [w:] J. Staszewski, *Włocławek...*, t. I, s. 567–580.

tam własne fabryki) oraz w Indiach (w 2005 roku zbudowano w tym kraju fabrykę). W skład Grupy Kapitałowej Toruńskich Zakładów Materiałów Opatrunkowych SA wchodziło w 2011 roku 19 spółek produkcyjnych w Polsce oraz w Rosji, na Ukrainie i w Indiach, 25 spółek handlowych położonych w całej Europie, 5 spółek usługowych, medycznych i informatycznych. W spółce zatrudnionych było w 2010 roku 6268 pracowników. Udział eksportu w sprzedaży Toruńskich Zakładów Materiałów Opatrunkowych S.A. wynosił w 2010 roku 64%.

Duży zakład miasta, Zakłady Elektronowe „Torol”, powstał w 1958 roku z przekształcenia działających od 1953 roku Toruńskich Zakładów Przemysłu Zabawkarskiego. W asortymencie produkcji tego przedsiębiorstwa wyróżniano lampy elektronowe, zespoły drukowane, oporniki i obwody drukowane. Dnia 24 grudnia 1963 roku zapoczątkowały działalność Zakłady Włókien Sztucznych „Elana”. Zakład pracował na licencji zakupionej w Wielkiej Brytanii (Imperial Chemical Industries). W 1978 roku w „Elanie” pracowało około 7500 osób.

Zakłady Włókien Sztucznych „Elana” w Toruniu po 1989 roku wkroczyły na drogę przekształceń własnościowych i restrukturyzacji. W 1993 roku zostały one przekształcone w jednoosobową spółkę skarbu państwa i zostały włączone do programu powszechnej prywatyzacji w ramach Narodowych Funduszy Inwestycyjnych. Utworzono podmiot gospodarczy o nazwie Zakłady Chemiczne Elana SA. W styczniu 2001 roku akcjonariuszami toruńskiej „Elany” SA zostały: Zakłady Chemiczne i Tworzyw Sztucznych Boryszew SA, Huta Oława SA oraz osoba fizyczna. Od 29 marca 2004 roku Zakłady Chemiczne i Tworzyw Sztucznych Boryszew SA stały się jedynym akcjonariuszem tej spółki. Przedsiębiorstwo rozpoczęło działalność pod nową nazwą Boryszew Spółka Akcyjna Oddział Elana w Toruniu. Spółkami zależnymi są ELANA PET sp. z o.o. (powstała w 1996 roku) i ELTECH sp. z o.o. (powstał w 1997 roku)

W roku 1966 utworzono Toruńską Przędzalnię Wełny Czesankowej „Merinotex”. Zakład zatrudniał w latach siedemdziesiątych około 5500 pracowników. Wytwarzano w nim włókna poliestrowo-wełniane oraz poliestrowo-wiskozowe. Z tego powodu „Merinotex” ściśle kooperował z „Elaną”³⁷.

Dnia 1 stycznia 1963 roku powstały Toruńskie Zakłady Urządzeń Okrętowych „Towimor”. Przedsiębiorstwo zostało wyodrębnione zarzą-

³⁷ Przędzalnia Wełny Czesankowej Merinotex w Toruniu po przekształceniu w jednoosobową spółkę skarbu państwa zmieniła nazwę na Toruńska Przędzalnia Czesankowa „Merinotex” SA. Na początku 2009 roku ogłosiła upadłość. Zakład był zadłużony na sumę 20 mln zł.

dzeniem ministra przemysłu ciężkiego z Pomorskich Zakładów Przemysłu Okrętowego „Warma”. Pracowało ono w miejscu dawnego portu drzewnego. Zakład wytwarzał windy okrętowe, kompletne żurawie pokładowe, wyciągarki trałowe i inne urządzenia okrętowe.

Towimor Toruń SA po 1989 roku jako jedyne przedsiębiorstwo pracujące dla przemysłu stoczniowego w miastach dolnej Wisły przetrwał kryzys przemysłu stoczniowego w Polsce i Europie. Kryzys ten wystąpił z dużym natężeniem w latach dziewięćdziesiątych. Los innych fabryk przemysłu stoczniowego był odmienny. Bydgoskie Zakłady Sprzętu Okrętowego „Famor” 1 grudnia 1994 roku zostały przekształcone w jednoosobową spółkę skarbu państwa. Asortyment produkcji tego zakładu rozszerzony został o oprawy przeciwwybuchowe i przemysłowe, oprawy szpitalne i wnętrzowe, sprzęt sygnalizacyjny oraz pulpity nawigacyjne i sterownicze. Przedsiębiorstwo FAMOR SA w 2004 roku zostało przejęte przez prywatnych inwestorów. Natomiast Pomorskie Zakłady Urządzeń Okrętowych WARMA od 2002 roku borykały się z trudnościami ekonomicznymi, spowodowanymi brakiem zamówień. Wzrastało zadłużenie zakładu. W roku 2008 WARMA SA została kupiona przez Korporację Budowlaną Budmax, ale nie uratowało to firmy. W lipcu 2011 została wystawiona na sprzedaż. Kluczem do sukcesu przedsiębiorstwa TOWIMOR Toruń SA w gospodarce wolnorynkowej było unowocześnienie produkcji, podniesienie jej jakości między innymi poprzez wdrożenie w 1996 roku systemu zarządzania jakością ISO 9001. W 2000 roku zakończono wprowadzenie Zintegrowanego Systemu Zarządzania Jakością, Środowiskiem i Bezpieczeństwem Pracy. Sukces firma zawdzięczała błyskawicznej reorientacji geograficznej eksportu. Zakład z powodzeniem zaczął sprzedawać swoje wyroby na rynkach azjatyckich, na przykład w 2003 roku przedłużono umowę handlową ze znaczącym producentem statków Koreą Południową na dostawę wciągarek cumowniczo-kotwicznych z napędem elektrycznym. Firma swoje produkty sprzedaje firmom: Hyundai, National Oilwell Varco, Samsung, Hanjin i innym. Towimor Toruń SA to przedsiębiorstwo projektowo-produkcyjne, dostarczające wyroby oparte na własnych rozwiązaniach konstrukcyjnych.

Sektor chemii nieorganicznej reprezentowały w Toruniu Toruńskie Zakłady Przemysłu Nieorganicznego „Polchem”. Wytwarzano w nich w dużych ilościach kwas siarkowy i siarkawy oraz jego pochodne. Nieprzerwanie od XVIII wieku w Toruniu wypiekano pierniki. W latach Polski Ludowej tradycje tę przejęła państwowa fabryka Pierników i Wyrobów Cukierniczych „Kopernik”.

W latach Polski Ludowej burzliwe były losy Toruńskiej Fabryki Pierników i Wyrobów Cukierniczych „Kopernik”. Na początku lat siedemdziesiątych XX wieku zakład został połączony decyzją Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Bydgoszczy z bydgoskim przedsiębiorstwem Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Jutrzenka”. Utworzono jedno przedsiębiorstwo Pomorskie Zakłady Przemysłu Cu-

kierniczego. Przymusowe zjednoczenie tych fabryk okazało się szkodliwe dla obu przedsiębiorstw. Dlatego w latach osiemdziesiątych zrezygnowano z tego eksperymentu. Od tej chwili „Kopernik” i „Jutrzenka” oddzielenie budowały swoją markę. Pomyślnie dla „Kopernika” zakończył się proces restrukturyzacji i prywatyzacji po 1989 roku. Zakład stał się spółką pracowniczą. Przedsiębiorstwo obecnie pracuje pod nazwą Fabryka Cukiernicza „Kopernik” SA. Marka „Kopernik” stała się rozpoznawalna dzięki produkcji doskonałych pierników. W 2005 roku „Kopernik” SA zainicjował utworzenie w Toruniu Muzeum Piernika działającego przy Domu Kopernika.

W związku z intensywnym procesem uprzemysłowienia Torunia w przestrzeni tego miasta wzrosła rola dwóch dzielnic przemysłowych: Jakubskie Przedmieście, które jako dzielnicą przemysłową kształtowało się u schyłku XIX wieku, oraz Bydgoskie Przedmieście, gdzie lokalizowano nowe obiekty przemysłowe miasta budowane w latach Polski Ludowej³⁸.

Niewątpliwie największym ośrodkiem przemysłowym miast dolnej Wisły była Bydgoszcz. W strukturze gałęziowej przemysłu tego miasta największe znaczenie miały fabryki przemysłu elektrotechnicznego i maszynowego utworzone w międzywojniu oraz w XIX wieku. Bydgoszcz stała się monopolistą w produkcji rowerów i motorowerów. Na mocy zarządzenia ministra przemysłu i handlu z dnia 15 września 1948 roku powołano w tym mieście Zjednoczone Zakłady Rowerowe „Romet”.

Zjednoczone Zakłady Rowerowe „Romet” w Bydgoszczy powstały w wyniku połączenia pod jednym kierownictwem czterech przedwojennych fabryk rowerów. „Romet” rozrósł się do ogromnego, wielozakładowego, kombinatu. Pod zarządem „Romet” Bydgoszcz znajdowało się siedem przedsiębiorstw, oraz zakłady w Poznaniu, Luboniu, Jastrowiu, Kowalewie Wielkopolskim, Wałczu. Wielkość przedsiębiorstw mierzono liczbą zatrudnionych w nim pracowników. W „Romecie” w 1950 roku zatrudniano około 2500 osób, w roku 1975 ponad 8000. Zakład w 1950 roku wyprodukował 34 750 sztuk rowerów, a w 1980 roku 1 138 770. Produkcja motorowerów, głównie marki „Komar” i „Romet”, zapoczątkowana w 1965 roku 6100 sztukami, w 1980 roku osiągnęła wielkość 125 500 sztuk. Zakład w Polsce Ludowej był w zasadzie monopolistą w produkcji jednoślądów. Kontrolował około 90% rynku.

„Romet” nie przeszedł pomyślnie procesu transformacji systemu gospodarczego w Polsce. W roku 1991 stał się jednoosobową spółką skarbu państwa. Funkcjonował pod nazwą Zakłady Rowerowe „Romet” SA. Nieudana dla zakładu prywatyzacja zakończyła się zadłużeniem firmy. W 1998 roku rozpoczął się powolny proces

³⁸ H. Rochnowski, *Toruński ośrodek przemysłowy*, „Studia Societatis Scientiarum Torunensis”, Sectio C: Geographia et Geologia 1978, IX (2), s. 35–93.

wyprzedaży majątku bydgoskiego „Rometu”. Pracownicy upadającego przedsiębiorstwa zwracali uwagę na to, że do jego bankructwa przyczyniła się spóźniona decyzja ministra gospodarki Wiesława Kaczmarka z 6 października 1997 roku w sprawie zakończenia postępowania w celu ochrony rynku krajowego przed importem rowerów z Chin i Tajwanu, zagrażającym interesom gospodarczym krajowych producentów. W dokumencie tym podano, „że w 1996 roku nastąpiło znaczne pogorszenie sytuacji ekonomiczno-finansowej przemysłu krajowego” na skutek importu rowerów z Chin i Tajwanu. Import ten był realizowany po cenach znacznie niższych niż ceny krajowych producentów. Polscy producenci rowerów w 1996 roku zmniejszyli produkcję o 7%, a „Romet” SA obniżył wykorzystanie mocy produkcyjnych z 72,1% do 69,3%. W 2005 roku bydgoski zakład został wykreślony z Krajowego Rejestru Sądowego.

Naprawą taboru kolejowego zajmowały się Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Bydgoszczy. Przemysł okrętowy reprezentowały Bydgoskie Zakłady Sprzętu Okrętowego „Famor”. W asortymencie produkcji „Famoru” znajdowała się aparatura rozdzielcza, osprzęt oświetleniowy statków, urządzenia sterownicze. Nadal pracowała utworzona w międzywojniu Bydgoska Fabryka Kabli. Bydgoską Fabrykę Urządzeń Chłodniczych „Byfuch” uruchomiono w ramach realizacji Planu Sześcioletniego, w symbolicznym wówczas dniu, 1 maja 1953 roku. W asortymencie produkcji tego zakładu były ludy chłodnicze sklepowe i garmazeryjne. Produkcja maszyn i wyposażenia kamieniołomów, cementowni to domena Pomorskich Zakładów Budowy Maszyn Zremb-Makrum. Okucia meblowe produkowała Bydgoska Fabryka Okuć Meblowych, która w 1970 roku wspólnie z tożsamą fabryką z Chełmna stworzyła Fabrykę Akcesoriów Meblowych. W roku 1956 powstała pierwsza fabryka branży elektronicznej Zakłady Radiowe Eltra, wyrosła na gruncie przedwojennej fabryki inż. Stefana Ciszewskiego. Tę samą branżę reprezentowały Zakłady Wytwórcze Sprzętu Telekomunikacyjnego Telfa (fabryka kilkakrotnie zmieniała nazwę: w 1950 roku – Zakłady Wytwórcze Sprzętu Teletechnicznego, w 1959 roku dodano znak markowy Telfa, od 1974 roku Zakłady Teleelektroniczne Telkom-Telfa). Zakład zajmował się produkcją central telefonicznych i urządzeń wewnętrznej łączności. W przemyśle chemicznym miasta główną rolę odgrywały: Zakłady Chemiczne Organika – Zachem, Bydgoskie Zakłady Chemii Gospodarczej Pollena (dawne Persil), Bydgoskie Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil”. W „Stomilu” produkowano węże wysokociśnieniowe, węże ogrodowe, taśmy itp. Największym w kraju producentem błon i odczynników fotograficznych były Bydgoskie Zakłady Fotochemiczne „Foton”.

Zakłady Chemiczne Zachem w Bydgoszczy powołano na bazie zbudowanego w okresie drugiej wojny światowej przez okupanta hitlerowskiego przedsiębiorstwa Dynamit-Aktien-Gesellschaft (DAG). Po zakończeniu działań wojennych do 1946 roku trwał praktycznie nieprzerwany rabunek majątku opuszczonej fabryki. DAG Bydgoszcz to przykład jednego z największych demontaży w Polsce, jakie przeprowadził Związek Radziecki. Poza mieniem fabrycznym wywieziono również z tego zakładu wyposażenie biur. W 1945 roku inż. E. Smoliński został pierwszym dyrektorem powołanej na miejsce DAG Państwowej Wytwórni Prochu w Bydgoszczy i w części obiektów przemysłowych wznowił produkcję. Spotkało się to z ostrą krytyką Krajowej Rady Narodowej. W 1946 roku został aresztowany przez polskie władze i oskarżony o samowolną zmianę decyzji KRN o zaniechaniu odbudowy fabryki. W 1949 roku skazano go na śmierć. Wkrótce jednak władze zdecydowały o wznowieniu produkcji. Przyczyną tej decyzji było zaostrzenie się konfliktu zimnowojennego (stąd zapotrzebowanie na materiały wybuchowe) oraz wzrost zapotrzebowania na węgiel (tu również potrzebne były materiały wybuchowe). Ocieplenie w stosunkach międzynarodowych w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku postawiło funkcjonowanie tej fabryki pod znakiem zapytania. Produkcja zakładu ustalała. Aby utrzymać przedsiębiorstwo i miejsca pracy, podjęto decyzję o rozszerzeniu asortymentu produkcji. Po 1956 roku w Bydgoskich Zakładach Chemicznych Zachem były następujące profile produkcji: zakład barwników, zakład syntezy, zakład syntezy tworzyw sztucznych, zakład półproduktów organicznych, zakład doświadczalny i produkcja „S”. Jednym z surowców wykorzystywanych do produkcji była solanka pochodząca z kujawskich złóż. Zakład w 1978 roku zatrudniał około 7300 pracowników. W latach siedemdziesiątych XX wieku „Zachem” wzbogacił się o zachodnioeuropejskie technologie produkcji, w tym technologię produkcji pianek poliuretanowych.

W okres transformacji systemu gospodarczego w Polsce przedsiębiorstwo wkroczyło z szerokim programem restrukturyzacyjnym. W 1992 roku „Zachem” podzielono na Zakłady Chemiczne Organika-Zachem oraz Zakłady Chemiczne Nitrochem. Zachowały one status przedsiębiorstw państwowych. Pierwszym krokiem na drodze prywatyzacji Zachemu było utworzenie 5 maja 2003 roku jednoosobowej spółki skarbu państwa. Następnie sprzedano 80% akcji firmie Ciech SA dnia 20 grudnia 2006 roku. Podstawowym produktem Zachemu jest TDI, wykorzystywany w wytwórniach pianek poliuretanowych oraz epichlorohydryna (EPI). Jesienią 2012 roku Ciech SA sprzedał „wartości niematerialne i prawne związane z produkcją TDI” na rzecz firmy BASF Polska za sumę 179 mln zł. W grudniu 2012 roku Ciech SA poinformował, że zamierza zlikwidować Zakłady Chemiczne Zachem z powodu „trudnej sytuacji na rynku”. Majątkiem zakładu od tego momentu zarządzała spółka Infrastruktura Kapuściska, która 30 grudnia 2013 roku złożyła w sądzie wniosek o upadłość³⁹.

³⁹ Za: *Zakłady Chemiczne Organika Zachem, Bydgoszcz 1987.*

Przemysł spożywczy reprezentowała branża cukiernicza, a głównie Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Jutrzenka”, młynarska skupiająca trzy młyny: Bydgoszcz I, Bydgoszcz II, Bydgoszcz III (podlegały one Przedsiębiorstwu Przemysłu Zbożowo-Młynarskiego PZZ w Bydgoszczy). Średni przemiał roczny młynów bydgoskich szacowano na 121 399 ton. Pozostałe grupy wytwórczości spożywczej to branża owocowo-warzywna, czyli Przetwórnia Owocowo-Warzywna „Fordon”, branża piwowarska – Browary Bydgoskie, mięsna – Bydgoskie Zakłady Mięsne. W przemyśle drzewnym wyróżniały się Bydgoskie Fabryki Mebli oraz Bydgoskie Zakłady Sklejek i Chemicznego Przerobu Drewna. Zakład ten powstał w 1970 roku w wyniku fuzji dwóch fabryk: powstałej w międzywojniu Fabryki Sklejek i utworzonej w okresie Planu Sześćoletniego, w latach 1950–1955, Fabryki Ekstraktów Garbarskich. Do przedsiębiorstw przemysłu lekkiego zaliczano: Pomorskie Zakłady Przemysłu Skórzanego „Kobra”, Zakłady Odzieżowe Modus. Gałąź przemysłu poligraficznego reprezentowała w Bydgoszczy drukarnia Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych.

Bydgoszcz to w Polsce Ludowej duży ośrodek przemysłowy. Stworzono w tym mieście znaczną liczbę miejsc pracy: 1956 roku – 46 781, w 1960 roku – 50 738, w 1970 roku – 68 023, w 1975 roku – 76 100, w 1980 roku – 72 000. Cechą charakterystyczną okresu industrializacji było to, że w zasadzie poza małymi inwestycjami przemysłowymi w Bydgoszczy nie zbudowano żadnego nowego przedsiębiorstwa. Wszystkie pracujące fabryki kontynuowały działalność z lat międzywojennych i czasów dziewiętnastowiecznego uprzemysłowienia⁴⁰.

W latach Polski Ludowej do ważnego punktu na przemysłowej mapie Polski urosło Świecie nad Wisłą. Stało się to za sprawą budowanego w latach 1961–1975 Kombinat Celulozowo-Papierniczego. Podobnie jak w przypadku innych dużych przedsiębiorstw tego okresu uruchomienie kombinatu przebiegało w kilku etapach. Pierwszy wiązał się z oddaniem do użytku 1 lipca 1967 roku tak zwanej celulozowni I dostosowanej do przerabiania drewna bukowego. W lutym 1972 roku ukończona została budowa celulozowni II przerabiającej drewno sosnowe. Technologia produkcji oraz większość maszyn to zakup licencyjny w Finlandii. Kombinat Celulozowo-Papierniczy produkował celulozę, papier workowy, worki papierowe. Budowa Kombinatu sprawiła, że za-

⁴⁰ S. Kamosiński, *Mikroekonomiczny obraz przemysłu Polski Ludowej w latach 1950–1980 na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego*, Poznań 2007.

trudnienie w przemyśle w powiecie świeckim w latach 1960–1974 wzrosło z 3091 osób w 1960 roku do 8988 osób w 1974 roku⁴¹.

O świeckim Kombinacie Celulozowo-Papierniczym w 1978 roku „Życie Gospodarcze” pisało: „Świecka celuloza powstała w niedobrej atmosferze pod koniec lat sześćdziesiątych. Bałagan podczas budowy był okropny, nie zachowywano racjonalnej kolejności inwestycji, uruchamiano wydziały niekompletnie wyposażone. Zarówno materiały produkcyjne, jak i łatwopalne odpady składowano byle jak, co spowodowało serię pożarów. Błędy nakładały się na siebie i w tych warunkach rozpoczynała pracę niedoświadczona załoga”. Po przełomowym dla Polski roku 1989, w 1997 roku, akcje spółki Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Świeciu zostały dopuszczone do obrotu publicznego i do obrotu giełdowego na Giełdzie Papierów Wartościowych SA w Warszawie. W sierpniu 1997 roku Skarb Państwa sprzedał 59,88% akcji Zakładów Celulozowo-Papierniczych konsorcjum Framondi NV. Od tej pory firma jest własnością kapitału zagranicznego, a udziały mniejszościowe posiada skarb państwa oraz drobny kapitał prywatny. Nowy właściciel Zakładów Celulozowo-Papierniczych Świecie SA w 2005 roku zmienił nazwę przedsiębiorstwa na Mondi Packaging Świecie SA, a w 2008 roku uproszczono ją: Mondi Świecie SA Głównym asortymentem produkcji firmy Mondi Świecie SA jest papier do produkcji tektury falistej oraz papier workowy. W 2010 roku wyprodukowano 1,3 mln ton tego asortymentu.

Tradycyjnie ważną pozycję w przemyśle Bydgoszczy zajmował przemysł spożywczy, którego początki datuje się na drugą połowę XIX wieku. Po drugiej wojnie zmodernizowano Młyny w Przechowie, Cukrownię w Świeciu oraz zbudowano Zakłady Mięsne w Świeciu i Zakład Przetwórstwa Runa Leśnego w Laskowicach. Dużą rolę w regionie świeckim odgrywała Nowieńska Fabryka Mebli. Zaliczano ją do przedsiębiorstw przemysłu kluczowego. Zakład ten, obok zlokalizowanych w dolnej Wiśle Czerskich Fabryk Mebli w Czersku i Bydgoskich Fabryk Mebli, był ważnym eksporterem mebli, sprzedawanych przede wszystkim do krajów Europy Zachodniej. Wymienione trzy fabryki mebli często były też dostawcami mebli dla takich firm jak KLOSE oraz IKEA.

Miastem przemysłowym pozostawał w latach PRL Grudziądz. Znajdowały się w tym ośrodku, między innymi, Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil”, Pomorska Odlewnia i Emaliernia, Pomorskie Zakłady Sprzętu Okrętowego „Warma”, Fabryka Maszyn Rolniczych „Agromet-Unia”. Większość z tych przedsiębiorstw powstała u schyłku XIX wie-

⁴¹ T. Gembiński, W. Kuberski, *Rozwój gospodarczy w latach 1945–1975*, [w:] K. Jasiński (red.), *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 137–139.

ku. W latach Polski Ludowej zakłady te zostały gruntownie zmodernizowane i rozbudowane. „Warma” produkowała kompletne wyposażenie okrętowych kuchni, chłodzi, urządzenia do przetwarzania ryb na statkach, zespoły wentylacyjne. W latach siedemdziesiątych pracowało w tym zakładzie około 800 pracowników. Dużym przedsiębiorstwem w tych latach stały się Zakłady Przemysłu Gumowego „Stomil”. Zakład zatrudniał około 7500 pracowników, z czego 75% załogi stanowiły kobiety. Jego profil produkcji był specyficzny, ponieważ obok łodzi pneumatycznych, tratw ratunkowych, pontonów i materacy dmuchanych, wytwarzano w „Stomilu” obuwie gumowe (robocze), sportowe i turystyczne⁴².

Najmniejszym ośrodkiem przemysłowym miast dolnej Wisły był Kwidzyn. W ośrodku tym do chwili wydania Zarządzenia z dnia 17 lipca 1972 roku Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego o budowie Zakładów Celulozowo-Papierniczych, istniały małe zakłady, głównie spółdzielnie pracy, na przykład Meblarska Spółdzielnia Pracy „Meblos”, Spółdzielnia Pracy „Powiśle” czy Spółdzielnia Pracy Odlewników i Mechaników Samochodowych. Przedsiębiorstwem wielozakładowym były Warmińskie Zakłady Przemysłu Owocowo-Warzywnego utworzone w 1945 roku. Drugim dużym zakładem w mieście były Zakłady Elektrotechniki Motoryzacyjnej „Polmo” wyrosłe z Warsztatów Remontowych Traktorów i Maszyn Rolniczych. Zakład ten zatrudniał około 650 pracowników w połowie lat siedemdziesiątych XX wieku.

Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Kwidzynie były budowane od drugiej połowy lat siedemdziesiątych aż do drugiej połowy lat osiemdziesiątych. Ich budowę nie zakończono do 1989 roku⁴³. Budowę rozpoczęto w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku, gdy system gospodarczy w Polsce Ludowej pogrążył się w chaosie organizacyjnym i kryzysie. Mimo to w 1975 roku Prezydium Rządu wydało zgodę na zakup kompletnej dokumentacji projektowo-konstrukcyjnej od kanadyjskiej firmy H.A. Simons. Pierwszy etap inwestycji zakończono 25 listopada 1981 roku, a w latach 1985–1989 uruchomiono cztery maszyny papiernicze, które nie osiągnęły przewidywanych zdolności produkcyjnych.

Transformacja gospodarcza w Polsce i załamanie się rynku papierniczego w kraju w następstwie tak zwanego kryzysu transformacyjnego przyspieszyły tylko podjęcie decyzji o restrukturyzacji przedsiębiorstwa. Od 1 stycznia 1991 roku zakład

⁴² J. Falkowski, *Struktura przestrzenna gospodarki województwa toruńskiego*, [w:] *Problemy społeczno-gospodarcze województwa toruńskiego*, Toruń 1984, s. 20–22; H. Rochnowski, *Zróżnicowanie struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu miast i terenów wiejskich obszaru dolnej Wisły*, Toruń 1990, s. 75–83.

⁴³ Kwidzyn. *Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982.

został przekształcony w jednoosobową spółkę skarbu państwa, której 80% akcji nabyła 10 sierpnia 1992 roku międzynarodowa korporacja International Paper (zapłaciła sumę 120 mln dolarów). W momencie sprzedaży zakładu w 1992 roku fabryka zatrudniała 4288 pracowników. Nowy właściciel wykupił akcje pracowników oraz pozostałe akcje skarbu państwa i od 1994 roku jest właścicielem firmy International Paper Kwidzyn. Była to jedna z pierwszych prywatyzacji w Polsce, którą zalicza się również do najbardziej udanych. Po gruntownej modernizacji przedsiębiorstwa (głównie czterech maszyn papierniczych) i zwiększeniu jego potencjału produkcyjnego firma z Kwidzyna zdobyła aż 60% rynku polskiego na papier kserograficzny i około 40% na papier gazetowy i offsetowy. Zakład prowadzi eksport do Niemiec i Francji.

Przemysł w okresie wolnego rynku

Transformacja polskiej gospodarki po 1989 roku spowodowała wejście przedsiębiorstw położonych na obszarach dolnej Wisły na drogę przekształceń własnościowych i w konsekwencji wymusiła ich restrukturyzację. Dla wielu przedsiębiorstw okres wolnego rynku i zmiana tak zwanych miękkich rozliczeń finansowych na twarde zakończyła się bankructwem. W Płocku upadła Fabryka Maszyn Żniwnych, znany w latach PRL producent kombajnów „Bizon” i „Bizon Super”. We Włocławku okres wolnego rynku sprawił, że całkowicie zlikwidowany został przemysł produkcji porcelitu i fajansu. Zbankrutowały Zakłady Celulozowo-Papiernicze. Fabryka Lin i Drutu Drumet SA Włocławek w 2008 roku zwróciła się do Sądu Gospodarczego we Włocławku z prośbą o ogłoszenie upadłości. Ogłoszono ją 21 kwietnia 2009 roku. W 2011 roku przejęła ją spółka Wire Co World Group. Odmienne potoczyły się losy Zakładów Azotowych Włocławek. Firma, po prywatyzacji, gdzie skarb państwa zachowuje udziały (2011 rok) zmieniła nazwę na Zakłady Azotowe Anwil SA GK Włocławek. Przedsiębiorstwo wytwarza nawozy azotowe, część z nich eksportuje. Udział eksportu w sprzedaży wynosił w 2006 roku 32,6%, w 2007 roku 49%, 2008 roku 46,5%, w 2009 roku 41,5%, w 2010 roku 44%. Zakłady Azotowe Anwil SA GK Włocławek są znaczącym pracodawcą w regionie, ponieważ zatrudniały w latach 2006–2011 około 3000 pracowników (w 2010 roku 3236).

W Toruniu symbolem udanej restrukturyzacji i prywatyzacji pracowniczej są od roku 1991 Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych SA. Wykorzystując pomyslną koniunkturę rynkową, zbudowano rozpoznawalną markę na rynku konsumenckim. Podkreślić należy rów-

niez, że Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych SA rozpoczęły ekspansję do krajów Europy Wschodniej: na Ukrainę i do Rosji, oraz Indii. W państwach tych powstały oddziały tego przedsiębiorstwa. Sukces w warunkach wolnego rynku odniosło również inne toruńskie przedsiębiorstwo „Towimor” SA, które jest aktywne na rynkach azjatyckich.

Przedsiębiorstwem, odnoszącym sukcesy jest Cereal Partners Poland Toruń-Pacific sp. z o.o., producent płatków kukurydzianych.. Omawiana firma odgrywa znaczącą rolę na rynku żywności wysoko przetworzonej, czego dowodem są wysokie noty na „Liście 500” dziennika „Rzeczpospolita”. W roku 2003 notowano ją na 357 miejscu, a w 2010 roku firma zajęła 371 lokatę. Toruńska firma prawie połowę produkcji eksportuje. W 2004 roku udział eksportu w sprzedaży wynosił 35,5%, a w 2010 roku 50%. Przedsiębiorstwo zatrudnia około 980 osób.

Bydgoszcz, miasto uprzemysłowione w latach PRL, była świadkiem ogłoszenia upadłości czołowego producenta rowerów w Polsce, Zakładów Rowerowych „Romet” SA. Swoje miejsce w warunkach wolnego rynku znalazły natomiast sprywatyzowane już w początkach lat dziewięćdziesiątych XX wieku Bydgoskie Fabryki Mebli SA. Na części rozległego terytorium Zakładów Chemicznych Zachem SA utworzono Park Przemysłowy. Sukcesem zakończyła się prywatyzacja pracownicza Zakładów Cukierniczych „Jutrzenka”. „Jutrzenka” SA GK Bydgoszcz od 2010 roku wchodzi w skład grupy kapitałowej Colian SA. W jej składzie znajdują się znane marki cukiernicze Kujaw oraz Wielkopolski: „Jutrzenka” z Bydgoszczy, „Goplana” z Poznania, „Kaliszanka” z Kalisza oraz „Ziołopex”. W tej grupie kapitałowej zatrudnienie znalazło około 2000 osób zatrudnionych w sześciu zakładach produkcyjnych. Jutrzenka SA GK Bydgoszcz uznawana jest przez ekspertów za przedsiębiorstwo grupujące rozpoznawalne marki na rynku konsumenckim. Wyrazem tego jest przyznana firmie Jutrzenka SA GK w Bydgoszczy 30 listopada 2011 roku przez magazyn „Polish Market” nagroda „Perła Polskiej Gospodarki”. Upór i konsekwencja w działaniu pozwoliły uratować przed upadłością Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego, które po prywatyzacji menedżerskiej przeprowadzonej w 1998 roku od 2001 roku występują pod nazwą Pojazdy Szynowe PESA SA. Bydgoska Fabryka Kabli w marcu 1999 roku wspólnie z Fabryką Kabli Ożarów oraz Fabryką Kabli Załom (Szczecin) utworzyła wspólną firmę o nazwie Elektrim Kable SA. Firma ta 14 grudnia 2001 roku stała się własnością spółki TELE-FONIKA. Bydgoski zakład w tej spółce jest największym producentem kabli średnich i wysokich napięć w izolacji XLPE.

Pomyślnie zakończył się proces prywatyzacji kombinatu w Świeciu. W 1997 roku akcje spółki Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Świeciu zostały dopuszczone do obrotu publicznego i na Giełdzie Papierów Wartościowych SA w Warszawie. W konsekwencji w sierpniu 1997 roku skarb państwa sprzedał 59,88% akcji Zakładów Celulozowo-Papierniczych konsorcjum Framondi NV. Od tej pory firma jest własnością kapitału zagranicznego, a udziały mniejszościowe posiada w niej nadal skarb państwa oraz drobny kapitał prywatny. Nowy właściciel Zakładów Celulozowo-Papierniczych Świecie SA w 2005 roku zmienił nazwę przedsiębiorstwa na Mondi Packaging Świecie SA, a w 2008 roku na Mondi Świecie SA. Głównym asortymentem produkcji firmy jest papier do produkcji tektury falistej oraz papier workowy. W 2010 roku wyprodukowano 1,3 mln ton tego asortymentu. Firmę Mondi Świecie SA wyróżnia to, że udział eksportu w jej sprzedaży ogółem wynosił: w 2004 roku – 75,7%, w 2007 roku – 70,5%, w 2008 roku 68,7%, w 2009 roku 65,4%, a w 2010 roku 63,1%. Podobnym sukcesem zakończyła się restrukturyzacja i prywatyzacja kwidzyńskiej fabryki papieru⁴⁴.

Prywatyzacja oraz restrukturyzacja w przedsiębiorstwach Grudziądzka doprowadziły do uszczuplenia potencjału przemysłowego miasta. Istniejąca od 1862 roku Pomorska Odlewnia i Emaliernia po 1990 roku, w warunkach wolnego rynku, wyspecjalizowała się w produkcji pomp i armatury. Zakład w 1992 roku zmienił nazwę na Hydro Vacuum SA, stając się spółką menedżersko-pracowniczą. Inne znane w Grudziądzu przedsiębiorstwo, Pomorskie Zakłady Urządzeń Okrętowych WARMA, zmieniło profil produkcji, koncentrując się na wytwarzaniu konstrukcji stalowych, mostowych oraz urządzeń gastronomicznych. Zakład w 2008 roku został kupiony przez Korporację Budowlaną Budmax, a następnie w lipcu 2011 roku wystawiony na sprzedaż.

W związku ze zmianami własnościowymi w przemyśle i restrukturyzacją zakładów pracy w celu podniesienia efektywności produkcji zlikwidowano powszechne w latach Polski Ludowej bezrobocie w miejscu pracy. Pojawiło się w miastach dolnej Wisły realne bezrobocie, które powiększało się na skutek bankructw fabryk. W miastach dolnej Wisły w 2011 roku notowano następującą stopę bezrobocia: Płock – 11,8%, Włocławek – 19% (powiat włocławski ziemski – 25,2%), Toruń – 7,7%

⁴⁴ S. Kamosiński, *Obraz firm kujawsko-pomorskich w świetle „Listy 500” dziennika „Rzeczpospolita” w latach 2003–2010*, „Studia z zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy 2012, nr 1, s. 127 i n.

(powiat toruński ziemski – 17,2%), Bydgoszcz – 7,7% (powiat bydgoski ziemski – 12,4%), Grudziądz – 21,2% (powiat grudziądzki ziemski 24,8%).

Nowe nadzieje na przyspieszenie i zintensyfikowanie rozwoju gospodarczego miasta regionu dolnej Wisły wiążą z oddaną w 2014 roku do użytku „Autostradą Bursztynową” (A1), która biegnie z Łodzi przez Włocławek, Toruń, Świecie, Grudziądz do Gdańska. Autostrada stwarza możliwości rozwoju nowych form przedsiębiorczości związanych z usługami logistycznymi. Do 2014 roku nie powiodły się natomiast próby szerszej aktywizacji portu lotniczego w Bydgoszczy. Port lotniczy w Bydgoszczy, którego udziałowcami są władze samorządowe, poszukuje intensywnie możliwości skomunikowania go z ważnym lotniskiem europejskim. W ten sposób zostanie otwarty na cały świat.

Dnia 1 stycznia 1999 roku weszła w życie nowa reforma podziału administracyjnego kraju, która wyraźnie zmieniła ten podział. Powstało nowe województwo (region) kujawsko-pomorskie, w skład którego weszły następujące miasta dolnej Wisły: Bydgoszcz (siedziba wojewody), Toruń (siedziba władz samorządowych) oraz Włocławek i Grudziądz. Płock wszedł w skład województwa mazowieckiego, a Kwidzyn pomorskiego.

Zakończenie

Przemysł fabryczny w miastach dolnej Wisły pojawił się w drugiej połowie XIX wieku. Był on silnie związany z obsługą rynku rolnego. Dlatego jako pierwsze uruchomiono fabryki gałęzi spożywczej oraz zakłady naprawy i produkcji maszyn rolniczych. Obok tych branż wytwórczych pojawiły się, głównie w międzywojniu, zakłady elektrotechniczne, a w latach Polski Ludowej przemysłu chemicznego i celulozowo-papierniczego. Dwadzieścia lat po rozpoczęciu transformacji systemu gospodarczego i politycznego w Polsce wolny rynek zweryfikował solidność przedsiębiorstw, powstałych we wcześniejszych latach. Wiele zakładów przetrwało, przechodząc udany proces prywatyzacji i restrukturyzacji. Pojawiło się wielu znaczących inwestorów zewnętrznych, którzy zaoferowali wykupionym od skarbu państwa przedsiębiorstwom nowe technologie produkcji, know-how. Kilka przedsiębiorstw odniosło sukces, opierając się na rodzimej, polskiej myśli technicznej. Do tej grupy firm należy niewątpliwie PESA SA Bydgoszcz czy Toruńskie Zakłady Materiałów Opatrunkowych.

Odnotujmy również inny fakt: przedsiębiorstwa znajdujące się w miastach dolnej Wisły od połowy XIX wieku do początków XXI wieku kilkakrotnie zmieniały geografę zbytu własnej produkcji. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej rynek niemiecki zamknął się na wyroby przemysłu miast dolejszy Wisły. Stąd niewykorzystane moce produkcyjne przemysłu drzewnego. Okres Polski Ludowej oznaczał przekierowanie zbytu produkcji przedsiębiorstw do krajów demokracji ludowej skupionych w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz do krajów arabskich. Czas po 1989 roku to wejście przedsiębiorstw do międzynarodowego podziału pracy i poszukiwanie przez polskie firmy zbytu na własne produkty na rynkach globalnych.

Bibliografia

- Bocheński A., *Wędrówki po dziejach przemysłu polskiego 1945–1970*, Kraków 1997.
- Bydgoszcz *wczoraj i dziś 1945–1980*, red. S. Michalskiego, Warszawa–Poznań 1988.
- Bydgoszcz: współczesne oblicze miasta*, red. A.S. Kotowski i S. Sadowski, Bydgoszcz 2012.
- Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. C. Łuczak, Poznań 1981.
- Dzieje Grudziądza*, red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992.
- Dzieje Płocka*, red. A. Gieysztor, Płock 1973.
- Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.
- Dzieje Torunia: praca zbiorowa z okazji 700 lecia miasta*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1936.
- Dziki T., *Przemysł włocławski w latach 1870–1918. Gospodarcze i społeczne aspekty industrializacji*, Toruń 2004.
- Eckert M., *Przemysł drzewny Polski Zachodniej w latach 1918–1939*, Poznań 1967.
- Eckert M., *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*, Poznań 1974.
- Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.
- Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. I–II, Bydgoszcz 2004.
- Kamosiński S., *Mikroekonomiczny obraz przemysłu Polski Ludowej w latach 1950–1980 na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego*, Poznań 2007.
- Kamosiński S., *Przemiany w strukturze przemysłu wielkopolskiego w latach 1919–1939*, Poznań 2008.

- Kamosiński S., *Pojazdy Szynowe PESA Bydgoszcz S.A. w Bydgoszczy. Strategia budowy marki: PESA Bydgoszcz S.A.*, [w:] *Przedsiębiorstwa podczas przemian systemowych w Polsce przelotom XX i XXI wieku. Sukcesy i porażki na rynku*, red. P. Ciechanowski i D. Grala, Poznań 2013.
- Kamosiński S., *Los wielkich przedsiębiorstw doby PRL w regionie kujawsko-pomorskim w okresie transformacji systemowej i po jej zakończeniu*, [w:] *Z dziejów przemysłu po 1945 roku*, red. E. Kościk i R. Klementowski, Wrocław 2012.
- Kwidzyn. *Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1982.
- Lista 500*, dodatek do dziennika „Rzeczpospolita”.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001.
- Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni*, Toruń–Lwów 1939.
- Nowakowski S., *Geografia gospodarcza Polski Zachodniej*, t. I–II, Poznań 1930.
- Przybyszewski K., *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939. Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994.
- Rochnowski H., *Toruń i region toruński (studium geograficzno-historyczne)*, Toruń 1995.
- Rochnowski H., *Zróżnicowanie struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu miast i terenów wiejskich obszaru dolnej Wisły*, Toruń 1990.
- Sudziński R., *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993.
- Włocławek. Dzieje miasta*, red. J. Staszewski, t. I–II, Włocławek 1994–2001.
- Wykretowicz S., *Przemysł cukrowniczy w zachodniej Polsce w latach 1919–1939*, Poznań 1962.
- Ziółkowski B., *Włocławek kalendarium dziejów miasta*, Włocławek 2003.